

**Małżeństwa młodocianych.
Ciąża, ślub i co dalej...?**

Urszula Kempieńska

**Małżeństwa młodocianych.
Ciąża, ślub i co dalej...?**

Toruń 2012

Recenzentki
prof. dr hab. Józefa Brągiel
dr hab. Barbara Smolińska-Theiss, prof. APS w Warszawie

Redakcja
Marta Malinowska-Reich

Korekta
Janina Malinowska

Projekt okładki
Studio graficzne RASPBERRY.com.pl

© Copyright by Wydawnictwo Edukacyjne „AKAPIT” s. c.
Toruń 2012

ISBN 978-83-89163-92-9

Wydawnictwo Edukacyjne „AKAPIT” s. c.

87-100 Toruń, ul. H. Piskorskiej 12/23, tel. 56-648 55 53, fax 56-651 42 51
e-mail: info@weakapit.pl

Oferta wydawnicza oraz sprzedaż internetowa:

<http://www.weakapit.pl>

tel. 601 880 321

Druk: DRUK-TOR

*Obserwujemy się cztery tygodnie,
Kochamy się cztery miesiące,
Kłócimy się cztery lata,
Tolerujemy się czterdzieści lat,
A dzieci zaczynają od początku...*

Hipolit Taine

Spis treści

<i>Wstęp</i>	11
Rozdział 1.	
Małżeństwa młodocianych. Obraz znany i nieznany	14
1.1. Wymogi formalno-prawne zawierania małżeństw w Polsce	14
1.2. Statystyka zawartych małżeństw młodocianych w USC we Włocławku w latach 1981-2005	15
1.3. Dotychczasowy stan badań dotyczący małżeństw zawartych za zgodą sądu	21
1.4. Wychowanie i edukacja seksualna – wybrane zagadnienia	27
1.4.1. Historia edukacji seksualnej	28
1.4.2. Edukacja seksualna w wybranych krajach	39
1.4.3. Potrzeba wychowania seksualnego	46
1.5. Inicjacja seksualna	61
1.6. Wybrane zagadnienia dotyczące stosowania antykoncepcji przez młodzież w Polsce i na świecie	67
1.7. Zjawisko ciąży u nastolatek	70
1.8. Małżeństwo	83
1.9. Rozwody i separacje	96
Rozdział 2.	
Założenia metodologiczne badań własnych	103
2.1. Charakterystyka badań	103
2.2. Charakterystyka grup badawczych	106
2.2.1. Dane społeczno-demograficzne dotyczące rodziców małżonków młodocianych	106
2.2.2. Dane społeczno-demograficzne dotyczące małżonków młodocianych	108
2.3. Włocławek na tle innych miast	111

Rozdział 3.

Wybrane przyczyny powstawania

małżeństw młodocianych	112
3.1. Sytuacja rodzinna badanych	112
3.2. Brak uświadomienia i wychowania seksualnego	114
3.3. Niska ocena własnych szans życiowych i perspektyw na ukończenie szkoły oraz nieumiejętność spędzania czasu wolnego w sposób twórczy	117
3.4. Inicjacja seksualna	118
3.5. Motywy i okoliczności zawarcia związku małżeńskiego	122

Rozdział 4.

Funkcjonowanie małżeństw młodocianych

128	
4.1. Wiek, wykształcenie i sytuacja mieszkaniowa w dniu ślubu ...	128
4.2. Przygotowanie do pełnienia ról małżeńsko-rodzicielskich i ich realizacja	131
4.3. Psychospołeczna sytuacja małżeństw młodocianych – 10 lat po pierwszym badaniu	134
4.3.1. Kontynuowanie edukacji i podnoszenie poziomu wykształcenia	134
4.3.2. Sytuacja mieszkaniowa i zawodowa	136
4.3.3. Relacje między małżonkami i współżycie z rodzinami generacyjnymi	137
4.4. Funkcjonowanie par zdeintegrowanych	141
4.4.1. Wybrane przyczyny powstania małżeństwa	141
4.4.2. Realizacja funkcji małżeńsko-rodzicielskich par zdeintegrowanych	145
4.4.3. Funkcjonowanie małżeństw zdeintegrowanych – 10 lat po pierwszym badaniu	149
4.4.4. Wybrane przyczyny rozpadu małżeństw młodocianych ...	149

Rozdział 5.

Małżeństwa młodocianych:

wymuszone lub przyspieszone przez ciążę

– perspektywa przetrwania	157

Aneks

Wymogi formalno-prawne zawierania małżeństw
w wybranych krajach Europy i świata 166

Bibliografia 183

Rozdział 2.

Założenia metodologiczne badań własnych

2.1. Charakterystyka badań

Pierwszy etap badań „Małżeństwa młodocianych – przyczyny i konsekwencje” został zrealizowany w latach 1997-1998 wśród 125 osób, które zawarły związek małżeński (w okresie od 1978 do 1996 roku) za zgodą Sądu Opiekuńczego we Włocławku. Badane przez mnie pary małżeńskie podlegały jeszcze przepisom ustawy *Kodeks rodzinny i opiekuńczy* z dnia 25 lutego 1964, zgodnie z którą, zdolność do zawarcia małżeństwa uzyskiwał mężczyzna z chwilą ukończenia 21. roku życia, kobieta z chwilą ukończenia 18 lat.

Podstawowymi kryteriami doboru próby były:

- nieposiadanie przez jednego lub obojga małżonków wieku przewidzianego prawem do zawarcia związku,
- zgoda sądu na wcześniejszy ślub,
- zamieszkiwanie przynajmniej przez jednego ze współmałżonków we Włocławku,
- czas trwania małżeństwa (co najmniej pół roku).

W badaniach wykorzystano metodę sondażu diagnostycznego, technikę kwestionariusz wywiadu oraz metodę analizę dokumentów (przeprowadzono analizę Małżeńskich Ksiąg Kościelnych oraz protokołów z Kanonicznego przesłuchania narzeczonych za okres od października 1978 r. do końca 1996 r.).

W drugim etapie badań, który rozpoczęto 10 lat później (w lipcu 2008) udało się dotrzeć do 60 osób, które były uczestnikami pierwszego badania. Badania te poszerzono o udział ich rodziców. Przeprowadzenie wywiadów z pozostałymi osobami było niemożliwe z powodu:

- odmowy udziału w badaniach,

- wyjazdu za granicę lub do innego miasta,
- niemożności ustalenia nowego adresu.

W badaniach zastosowano metody analizy dokumentów (Księgi Mażeńskie USC we Włocławku – wyniki zaprezentowano w rozdziale I) oraz sondażu diagnostycznego. Samodzielnie skonstruowano kwestionariusze wywiadu: jeden dla małżonków młodocianych, drugi dla ich rodziców. Każdy wywiad był przeprowadzony w domu respondenta, po uprzednim ustaleniu dogodnego terminu osobno z małżonkiem młodocianym, który wziął udział w pierwszym etapie badania i osobno z jego rodzicem. Po przeprowadzeniu badań kwestionariusz numerowano (taką samą cyfrą zaznaczano arkusz odpowiedzi małżonków i rodziców, w celu późniejszej analizy zależności np. w kwestii dziedziczenia zachowań seksualnych).

Podczas badań skoncentrowano się na następujących zagadnieniach:

- 1) charakterystyka społeczno-demograficzna obydwu badanych grup;
- 2) przyczyny powstania małżeństw młodocianych:
 - sytuacja rodzinna badanych: struktura rodziny generacyjnej, atmosfera panująca w domu;
 - brak wychowania i uświadomienia seksualnego;
 - niska ocena własnych szans życiowych i perspektyw na ukończenie szkoły oraz nieumiejętność spędzania czasu wolnego w sposób twórczy;
- 3) wiek, motywy inicjacji i czas znajomości przed zbliżeniem młodocianych;
- 4) dziedziczenie zachowań seksualnych – zależność pomiędzy wiekiem inicjacji małżonków i ich rodziców;
- 5) poznanie rodziny partnera;
- 6) akceptacja związku przez teściów – opinia o partnerze dziecka;
- 7) reakcja na ciężę przyszłych rodziców i dziadków;
- 8) funkcjonowanie małżeństw młodocianych:
 - motywy i okoliczności zawarcia związku małżeńskiego;
 - wiek, wykształcenie i sytuacja mieszkaniowa w dniu ślubu;
 - współżycie z rodziną partnera;
 - przygotowanie do pełnienia ról małżeńsko-rodzicielskich i ich realizacja: opieka nad dzieckiem, wykonywanie obowiązków domowych;
- 9) psychospołeczna sytuacja małżeństw młodocianych – 10 lat po pierwszym badaniu;
 - kontynuowanie edukacji i podnoszenie wykształcenia;
 - sposoby spędzania czasu wolnego;
 - dialog małżeński;
 - sytuacja mieszkaniowa i zawodowa;

- współzycie z rodzinami generacyjnymi;
- 10) funkcjonowanie par zdeintegrowanych;
- wiek w dniu ślubu;
 - przyczyny rozpadu związku;
 - faktyczna długość trwania małżeństwa;
 - ocena pożycia małżeńskiego;
- 11) różnica pomiędzy małżeństwami wymuszonymi i przyspieszonymi przez ciążę (w Tabeli 14. przedstawiam różnice w ujęciu teoretycznym).

Tabela 14. Różnice pomiędzy małżeństwami wymuszonymi i przyspieszonymi przez ciążę

Małżeństwa		
	wymuszone	przyspieszone
Kryteria doboru partnera	Wygląd zewnętrzny, sytuacja materialna i warunki mieszkaniowe partnera	Cechy charakteru, wygląd zewnętrzny
Czas znajomości przed zbliżeniem	Zazwyczaj krótki do 0,5 roku	Dłuższy, co najmniej 0,5 roku
Wiek inicjacji	Najczęściej do 18. r.ż.	Najczęściej po 18. r.ż.
Główny motyw podjęcia współżycia	Alkohol, popęd fizyczny, ciekawość, przykład rówieśników, dowód miłości, zauroczenie	Miłość
Decyzja o podjęciu współżycia	Spontaniczna	Przemyślana
Częstotliwość spotkań	Rzadko	Często
Znajomość rodziny partnera	Minimalna lub żadna	Pogłębiona
Akceptacja przez rodzinę partnera	Najczęściej brak akceptacji	Akceptacja lub tolerowanie partnera
Główny powód zawarcia związku	Ciąża, chęć wyrwania się z domu, kwestie finansowe	Miłość, potrzeba współdziałania, ciąża, wspólne zainteresowania
Wykształcenie w dniu ślubu	Podstawowe, zawodowe	Średnie, zawodowe, podstawowe
Perspektywy mieszkaniowe	Mieszkanie z rodzicami	Mieszkanie własne bądź wynajęte
Sytuacja zawodowa	Najczęściej pracowała 1 osoba, lub na utrzymaniu rodziców	Najczęściej pracowali oboje
Reakcja na ciążę	Negatywna, najczęściej ojców dziecka	Pozytywna
Decyzja o ślubie	Podjęta pod namową rodziców	Podjęta indywidualnie

Małżeństwa		
	wymuszone	przyspieszone
Opinia o zięciu/ synowej	Najczęściej negatywna	Najczęściej pozytywna
Przygotowanie do pełnienia ról małżeńsko- rodzicielskich	Brak przygotowania	Przygotowanie w stopniu zadowalającym
Spędzanie czasu wolnego	Oddzielnie	Wspólnie
Kontynuowanie wykształcenia	Rzadko	Często
Perspektywy przetrwania związku	Minimalne	Duże

Źródło:

opracowanie

własne.

Rozdział 3.

Wybrane przyczyny powstawania małżeństw młodocianych

Małżeństwo z przymusu nie wesele.
(przysłowie rosyjskie)

Podejmując się rozważań na temat trwałości małżeństwa i prawidłowego funkcjonowania przyszłej rodziny należy zacząć od okoliczności, które wpłynęły na decyzję o zalegalizowaniu nieformalnego związku badanych par.

Istotnymi przyczynami powstania małżeństw młodocianych w badanej grupie były m.in.:

3.1. Sytuacja rodzinna badanych

Rodziny pełne mają większe możliwości sprawowania dokładniejszej kontroli nad dzieckiem, mogą mu też poświęcić więcej czasu. W takich rodzinach wychowywało się 37 osób. Jednak rodzina pełna to nie zawsze rodzina harmonijna, szczęśliwa, zaspokajająca potrzeby dziecka, to nie zawsze też kochający się nawzajem rodzice. Zaledwie 24 badanych stwierdziło, że w rodzinach były zaspokajane ich potrzeby psychiczno-fizyczne. Pozostali deklARowali, że „szukali okazji”, aby nie wracać do domu, w którym ciągle były awantury, alkohol i niejednokrotnie przemoc. Respondenci ci określili atmosferę panującą w domu rodzinnym jako raczej złą lub bardzo złą. Według badanych skłócenia rodzice nie wnieśli sprawy o rozwód tylko ze względu na tzw. „dobro dzieci”, udawali przed nimi, że wszystko jest w porządku, jednocześnie nie interesowali się ich sprawami, samopoczuciem, nie spędzali z nimi czasu wolnego. Zajęci byli tylko sobą, swoim problemami lub pogonią za pieniądzem, a przecież współżycie w skłóceniu, nienawiści jest również postacią dezorganizacji rodziny. W wielu domach rozmowy ograniczały

się do jednego zdania wypowiedzianego w pośpiechu „co w szkole?”. 19 osób miało poczucie osamotnienia w domu, brak kontaktu emocjonalnego z najbliższymi. Dobre stosunki emocjonalne z matką miało 15 badanych, z ojcem zaledwie 5. Gros rodziców nie zdawało sobie sprawy, że dla rozwijającego dziecka, ich niedojrzałość uczuciowa, wzajemne konflikty, nie poświęcanie czasu, powodują poczucie winy, niepewność, czy brak stabilizacji i ciepła. Oziębły, suchy stosunek rodziców do dzieci spowodował, że niezaspokojoną potrzebę miłości, afiliacji młodzież starała się zrekompensować w grupie rówieśników, wcześniej poszukując zrozumienia w związkach erotycznych, wiążąc się z osobą niekochaną, ani niekochającą, ale taką, która wysłucha, przytuli, zrozumie, pocieszy i powie słowo „kocham”, jesteś mi potrzebna, „wartościowa”, „ładna”, „wspaniała”.

Przypadek 1. Mój ojciec nie pił, ojciec chlał. Kiedy miałam 16 lat poznałam dojrzałego 23-letniego mężczyznę. Miał pieniądze, był czuły, opiekuńczy i przede wszystkim nie pił. Do zbliżenia doszło po 2 miesiącach znajomości. Chciał dowodu miłości to mu go dałam. Gdy okazało się, że jestem w ciąży płakałam, chciałam nawet usunąć, byłam jeszcze dzieckiem, chodziłam do II klasy ZSZ. On obraził się na mnie, był zdziwiony, mówił *nie rozumiem jak to się mogło stać*, a przecież seks uprawialiśmy dość często, bez żadnych zabezpieczeń. Moja mama namawiała go do ślubu, bo on miał mieszkanie. Mówiła, córuś nie będziesz oglądać ojca pijaka. Po ślubie przychodziła codziennie, gotowała i sprzątała, żebym ja mogła się uczyć i skończyć szkołę. Kłótnie i awantury były w naszym domu praktycznie od dnia ślubu. Najgorsze zaczęło się, gdy w czasie ciąży bardzo przytyłam. Mąż nazywał mnie hipopotamem, grubą krową, nie chciał ze mną spać. Gdy córka miała 3 miesiące wyrzucił nas z domu i zamieszkał z inną kobietą. Wróciłam do rodziców. Na szczęście ojciec zachorował i po powrocie ze szpitala już nie pił. Dzięki pomocy mamy skończyłam ZSZ. Gdy córka miała 8 lat poznałam mężczyznę, który pokochał mnie i moją córkę. Były mąż wyjechał za granicę, z dzieckiem nie utrzymuje kontaktu (Joanna 32 lata).

Nastolatki z rodzin niepełnych zadeklarowały również, że obserwowały aktywność seksualną jednego z rodziców, zmiany przez nich partnerów. Wobec tego częściej niż pozostali przyswajali sobie tzw. „zachowania randkowe”, a w kontaktach z płcią przeciwną byli bardziej swobodni.

Stwierdzenia małżonków młodocianych potwierdzają wypowiedzi ich rodziców. W ocenie ponad połowy rodziców (56,67%) ich małżeństwo w okresie poprzedzającym ślub dziecka dalekie było od ideału. Syn, czy córka niejednokrotnie byli świadkami awantur, wzajemnych oskarżeń, czy rękoczynów. Rodzice nie chcieli, czy też nie potrafili rozwiązywać swoich problemów bez kłótni i bez wciągania w nie swojego potomstwa. Zaletwie 23 osoby (38,34%), głównie matki regularnie spędzały czas wolny ze swoimi dziećmi i interesowały się wieloma aspektami ich życia. Na uwagę zasługuje fakt, że aż 50

rodziców twierdziło, że znało większość znajomych syna, czy córki i że osoby te bardzo często bywały u nich w domu, ale tylko 30 wiedziało, że potomek „z kimś się spotyka”.

Przypadek 2. Kobieta, lat 32, wykształcenie zawodowe, rozwódka, 2 dzieci. Za mąż wyszła w wieku 18 lat za rówieśnika, sąsiada. Ślub z jednej strony był wymuszony przez ciążę, z drugiej strony był próbą znalezienia sobie kogoś bliskiego, namiastki ojca. *Kiedy miałam 16 lat ojciec wyprowadził się do innej kobiety, straciłam jedyną osobę którą kochałam.* Przyszły mąż pochodził z rodziny, gdzie wszyscy: rodzice, dzieci i dziadkowie pili alkohol. Często urządzali całonocne imprezy, podczas których wykonywali czynności fizjologiczne przez balkon. Dziewczyna bardzo dążyła do ślubu (jak sama mówi, chciała mieć super przystojnego męża), partner natomiast był niezadowolony z faktu, że zostanie ojcem. Niezadowoleni byli również rodzice chłopaka, którzy wyzywali ją od dziwek oraz jej matka – *Wychowaj dziecko sama, nie bierz z tym pętakiem ślubu.* Nieporozumienia zaczęły się następnego dnia, od wprowadzenia się do domu dziewczyny. Mężczyzna nie chciał iść do pracy, wykradał z lodówki jedzenie i nosił swoim rodzicom i dziadkom, w domu nie robił nic. Miał 2 ulubione zajęcia: oglądanie meczu i seks. Podczas trwania małżeństwa nie znalazł stałej pracy. Pozew o rozwód respondentka złożyła po 8 latach małżeństwa, kiedy mąż będąc pod wpływem alkoholu uderzył ją i dziecko.

3.2. Brak uświadomienia i wychowania seksualnego

Mówiąc o uświadomieniu i wychowaniu seksualnym mam na myśli nie tylko rzetelną wiedzę w kwestii fizjologii zapłodnienia, czy antykoncepcji, ale również znajomość psychiki drugiej płci oraz odpowiedzialność. Z badań wynika, że rodzice, książki popularno-naukowe oraz szkoła są ciągle za małym nośnikiem wiadomości, a właśnie te trzy źródła mogą przekazać młodemu pokoleniu informacje rzetelne i prawdziwe. Na rodziców, jako główne źródło informacji wskazało zaledwie 12 osób (20%), na szkołę i fachową literaturę – 3 respondentów (5%). Osoby uświadomione przez rodziców stwierdziły, że w rozmowach w kwestiach seksualnych nie było tematów tabu i odbywały się one regularnie, mimo początkowego zażenowania obydwu stron. Z inicjatywą rozmów zawsze wychodzili rodzice (zdecydowanie częściej matka – 10). Dopelnieniem tego zagadnienia było pytanie postawione rodzicom małżonków młodocianych: *Z jakich powodów nie rozmawiali z dziećmi na tematy seksualne?* Ojcowie (4) odpowiedzieli jednym zdaniem *wychowanie seksualne to obowiązek żony*. Natomiast matki najczęściej albo nie udzieliły odpowiedzi, albo twierdziły, iż nie posiadały wiedzy w tej dziedzinie (5), są przekonane, że uświadomienie to tylko i wyłącznie obowiązek szkoły (4), kupowały książki (4), wstydziły się (2), dzieci nie chciały słuchać (2) lub, że *tego każdy musi nauczyć się sam* (2).

W chwili zakończenia przeze mnie pierwszego etapu badań (1998) przedmiot wiedza o życiu seksualnym człowieka dopiero wchodził do programu nauczania szkolnego, więc większość badanych wiedzę na ten temat mogła czerpać na lekcjach biologii lub higieny. Z wywiadów z małżonkami młodocianymi wynika jednak, że w szkole tematy te przerabiano pobieżnie, lub na ich realizację nie starczało czasu. Nic więc dziwnego, że aż 45 osób (75%) za-deklarowało, że zostało uświadomionych przez środowisko rówieśnicze. Młodość w okresie dojrzewania rozluźnia swoje kontakty z rodziną, szukając autorytetów w gronie kolegów, łatwo przyswajając sobie wzorce tam panujące. Często też korzysta z „wiedzy” grup rówieśniczych, jako źródła uświadamiającego w sferze życia seksualnego, często inicjując pod wpływem presji otoczenia, czy panującej w danym środowisku modzie, zachodząc życie in-tymne, bo tak wypada, trzeba, bo tak robią koledzy.

Zdaniem Pierre Bourdieu „kapitał kulturowy”, czyli nawyki, umiejętności, odruchy są w różnym stopniu nabywane przez członków różnych grup. Odmienny „kapitał kulturowy” wpływa na przebieg edukacji [za: Sztompka 2002].

Wyniki moich badań pozwoliły mi wysnuć wniosek, że wysoki wskaźnik małżeństw młodocianych pochodzących z rodzin robotniczo-chłopskich (48 osób – 80%) wiąże się z jednej strony z miejscem przeprowadzenia badań (Włocławek zawsze posiadał dużo zakładów przemysłowych zatrudniających przede wszystkim robotników), z drugiej strony właśnie z odmiennym „kapitałem kulturowym”. W badanych rodzinach robotniczych i chłopskich rzadziej i mniej szczerze rozmawiało się z dziećmi i młodzieżą na tematy związane z płciowością człowieka i wynikającymi z tego konsekwencjami. Poziom wiedzy seksualnej młodzieży jest tym wyższy, im wyższy jest poziom wykształcenia rodziców. Stąd najkorzystniejsza była sytuacja młodzieży inteligentnej, która rzadziej korzystała z informacji rówieśników.

Tabela 22. Rozmowy z dziećmi na tematy seksualne a pochodzenie społeczne respondentów

Pochodzenie społeczne małżonków młodocianych	Regularne rozmowy		Rozmawiał tylko z synem		Brak rozmów		Brak odpowiedzi		Razem	
	L.b.	%	L.b.	%	L.b.	%	L.b.	%	L.b.	%
Inteligencje	8	13,34	-	-	4	6,66	-	-	12	20,00
Robotnicze	7	11,66	1	1,67	35	58,34	1	1,67	44	73,34
Chłopskie	-	-	-	-	4	6,66	-	-	4	6,66
Razem	15	25,00	1	1,67	43	71,66	1	1,67	60	100,00

Źródło: opracowanie własne.

2/3 osób pochodzenia inteligenckiego i mniej niż 1/5 pochodzenia robotniczego rozmawiała z rodzicami na tematy seksualne.

Porównując wyniki badań 2 grup: małżonków młodocianych i ich rodziców można mówić o dziedziczeniu zachowań w kwestii braku rozmów w rodzinie z zakresu życia seksualnego człowieka. W domach większości rodziców małżonków młodocianych nie podejmowało się takich rozmów i oni sami powielali ten model zachowań w swoich rodzinach, twierdząc, że skoro ich rodzice nie uświadomili, to i oni nie muszą uświadamiać swoich dzieci.

Tabela 23. Główne źródło wiedzy o życiu seksualnym rodziców i małżonków młodocianych

Źródło wiedzy	Rodzice		Małżonkowie młodociani	
	L.b.	%	L.b.	%
Matka	9	15,00	10	16,67
Ojciec	-	-	2	3,33
Książki	4	6,67	2	3,33
Kościół	4	6,67	-	-
Środowisko rówieśnicze	28	46,66	45	75,00
Rodzeństwo	13	21,66	-	-
Szkoła	1	1,67	1	1,67
Brak odpowiedzi	1	1,67	-	-
Razem	60	100,00	60	100,00

Źródło: opracowanie własne.

Zarówno starsze, jak i młodsze pokolenie korzystało w okresie dorastania z mało wiarygodnych źródeł uświadamiających – środowiska rówieśniczego czy rodzeństwa. Należy zwrócić uwagę na nieznaczny wzrost roli ojców w edukacji seksualnej młodocianych.

Małżonkowie młodociani zdają sobie sprawę z tego, że brak wiedzy o konsekwencjach podjęcia życia seksualnego, nieznajomość psychiki drugiej płci, błędna interpretacja słowa „kocham” przyczyniły się do ich wczesnego małżeństwa. Ponad 3/4 badanych (46) jest zdania, że podmiotami odpowiedzialnymi za uświadamianie dzieci i młodzieży w tej sferze powinni być rodzice, nauczyciele oraz lekarze, a najodpowiedniejszym wiekiem na rozpoczęcie tego procesu jest okres między 10. a 15. rokiem życia (45 osób). Jednak zaledwie 21 respondentów podejmuje ze swoimi dziećmi rozmowy na te tematy. Pozostali zadeklarowali, że nie uświadamiają i nie będą uświadamiać, powielają więc zachowania swoich rodziców i dziadków.

Przypadek 3. Za mąż wyszłam mając 16 lat, za bardzo przystojnego 18-latka. Oboje byliśmy uczniami, on kończył technikum, ja byłam w II klasie LO. O życiu seksualnym nie wiedziałam nic, rodzice nigdy ze mną o tym nie rozmawiali. Ciążyła tak się nam jakoś przytrafiła. Gdy miałam 21 lat mąż wyprowadził się do swoich rodziców – w wieku 29 lat byłam już po rozwodzie. Po wielu latach zrozumiałam na jakie kłopoty i zmartwienia naraziliśmy siebie i naszych rodziców przez nasz nierozważny krok, szczególnie moją mamę, która nas utrzymywała. Tylko dzięki niej ukończyłam liceum. Nie twierdzę, że ciąża w tak młodym wieku zmarnowała mi życie, ale zabrała mi najlepsze lata – nie chodziłam na dyskoteki, nie stroiłam się. Swoje dzieci uświadamiam, rozmawiam z nimi regularnie, ale jestem zdania, że często wiedza rodziców jest niewystarczająca i szkoła powinna im pomóc w tym zakresie (Katarzyna lat 40).

Przypadek 4. Ze mną nikt nigdy nie rozmawiał na tematy seksualne, ani matka, ani babka, ani nauczyciel, więc i ja z moją córką nie rozmawiałam. Ona była dla mnie ciągle małym dzieckiem, myślałam, że mam czas, że zdążę ją uświadomić (Danuta lat 46).

Córka respondentki była wierną czytelniczką Bravo. Po „uświadamiającej” lekturze doszła do wniosku, że mając 17 lat najwyższy czas na „bycie dorosłą”. Kontakt seksualny podjęła z 19-letnim chłopakiem po 2 tygodniach znajomości bez zabezpieczenia.

Jednym ze wskaźników skuteczności procesu uświadomienia seksualnego może być stwierdzenie faktu korzystania ze środków antykoncepcyjnych. 25 osób nie zastosowało podczas inicjacji żadnych środków antykoncepcyjnych. Brak zabezpieczenia był związany zarówno z brakiem funduszy, jak również z niską świadomością i poziomem edukacji. W badanej grupie bardzo popularne było przeświadczenie, że „za pierwszym razem nie zachodzi się w ciążę”. Wśród nastolatków, którzy nie stosowali środków antykoncepcyjnych pierwszy stosunek zakończył się ciążą dla prawie połowy. 13 respondentów zastosowało prezerwatywę, 8 naturalne metody, po 3 osoby tabletki hormonalne i stosunek przerywany, pozostali albo nie pamiętali, albo nie udzielili odpowiedzi na pytanie.

3.3. Niska ocena własnych szans życiowych i perspektyw na ukończenie szkoły oraz nieumiejętność spędzania czasu wolnego w sposób twórczy

Chłopcy i dziewczęta kształceni dłużej i na wyższym poziomie inicjowali później. W wieku poniżej 18 lat życie seksualne podjęło 25 uczniów ZSZ, 12 uczniów LO. 9 osób z tej grupy porzuciło szkołę i zakończyło edukację mając tylko wykształcenie podstawowe (w tym 4 kobiety, które inicjowały mając zaledwie 15 lat). Pozostali inicjowali w wieku 18 lub więcej lat. 4 osoby nie udzieliły odpowiedzi.

Wśród małżonków młodocianych nie stwierdzono istotnych zależności pomiędzy wiekiem inicjacji a trudnościami w nauce, czy wagarami. Zaledwie 10 osób – 16,6% ogółu zadeklarowało, że nauka sprawiała im trudności i wydawała się nudna. Należy jednak podkreślić, że wśród tych 10 osób 8 inicjowało przed 18. r.ż. Do regularnych ucieczek ze szkoły przyznało się tylko 7 osób – 11,67%.

Wypowiedzi małżonków potwierdzają ich rodzice. Tylko 22 (36,6%) zadeklarowało, że dziecko w okresie dorastania sprawiało trudności wychowawcze, najczęściej przejawiające się kłopotami w nauce i wagarami – 9, spożywaniem alkoholu – 3, paleniem papierosów – 3, zajściem w ciążę – 2, czy ucieczkami z domu – 1.

W większości rodzice małżonków młodocianych nie mieli pasji, głębszych zainteresowań, najczęściej po pracy oglądali telewizję, rzadziej jeździli na wycieczki, czy uprawiali działkę (9 osób), prawie nikt nie czytał książek i taki model spędzania czasu wolnego przekazali swoim dzieciom. *We wtorek zawsze wszyscy razem siadaliśmy przed telewizorem, żeby obejrzeć Niewolnicę Isaurę* (wypowiedź jednej z matek). W 24 (40%) rodzinach generacyjnych czas wolny spędzano osobno. Rodzice nie kontrolowali dzieci, nie interesowali się jak spędzają czas po lekcjach. Nic więc dziwnego, że małżonkowie młodociani wolne chwile najczęściej spędzali przed telewizorem (14 osób), na dyskotekach (8), czy... uprawianiu seksu (5). 10 respondentów stwierdziło, że w domu się po prostu nudzili, 6 skoncentrowanych było tylko na odrabianiu lekcji. Pasje tj. uprawianie sportu, kino, czy nauka języka obcego miało zaledwie 8 badanych. Należy zauważyć, że kwestie finansowe nie ograniczały form spędzania czasu wolnego, wielu rodziców nie czuło potrzeby i nie widziało sensu w zmianie przyzwyczajzeń.

3.4. Inicjacja seksualna

Istotnym zagadnieniem przy realizacji badań nad zjawiskiem małżeństw młodocianych jest poznanie wieku, motywów inicjacji oraz czasu znajomości przed zbliżeniem, w obu grupach badawczych. Omówienie tych zagadnień pozwoli poznać z jednej strony przemiany obyczajowości, z drugiej dziedziczenie zachowań w sferze seksualnej.

Ponad połowa badanych osób inicjowała w wieku poniżej 18. r.ż. (37 osób – 61,67%), w tym 10 osób miało 15 lat, 11-16 lat. Średni wiek inicjacji w badanej grupie (dla obu płci) wyniósł 17,05 lat. Czynnikiem ryzyka sprzyjającym wczesnej inicjacji seksualnej w badanej grupie była niewątpliwie płeć: dziewczęta podjęły życie seksualne wcześniej niż chłopcy. W badanej grupie średni wiek inicjacji kobiet wyniósł 17,00, wśród mężczyzn 17,38.

Najczęściej badani inicjowali ze starszymi partnerami (36 osób – 60%), lub równolatkami (14–23,33%). Tylko 5 respondentek inicjowało z młodszymi mężczyznami (dwie 18-letnie z 17-latkami, 19-letnia z 18-latką, dwie 20-latkę z 18-latkami).

Dla 11 badanych (18,33%) pierwszy stosunek zakończył się ciążą. Z wczesnym rozpoczęciem życia seksualnego wiązało się też zjawisko wielopartnerstwa. 7 osób, które inicjowało przed ukończeniem 18. r.ż. miało przed ślubem więcej niż jednego partnera seksualnego. 2 respondentki, które podjęły życie seksualne w wieku 15 lat i jedna, która inicjowała mając 16 lat miały w okresie sześciu miesięcy 3 lub więcej partnerów seksualnych. Osoby, które inicjowały w młodym wieku prowadziły życie erotyczne mniej uporządkowane, miały więcej partnerów najpierw w młodości, a potem w okresach, kiedy były już w stałym związku, częściej też, jako przyczynę rozpadu małżeństwa wskazywały na zdradę, odmowę współżycia i fizyczne znudzenie partnerem.

Wcześniej inicjowały również osoby, których rodzice podjęli życie seksualne jako nastolatki. 7 na 10 osób, które inicjowały w wieku 15 lat, 7 na 11, które podjęły życie płciowe w wieku 16 lat oraz 10 na 16 inicjujące w wieku 17 lat pochodziło z rodzin, w których przynajmniej jedno z rodziców inicjowało przed ukończeniem 18 lat. 33 młodociane były córkami nastoletnich matek.

Tabela 24. Zestawienie wieku inicjacji rodziców i małżonków młodocianych

Wiek inicjacji rodzice	Wiek inicjacji – młodociani						Ogółem
	15 i mniej	16	17	18	Powyżej 18	Brak odp.	
16 lat	6	2	3	1	-	-	12
17 lat	1	5	7	1	-	1	15
18 lat	-	2	3	2	1	-	8
Powyżej 18	1	1	2	6	5	-	15
Nie pamiętam	1	1	-	-	-	-	2
Brak odp.	1	-	1	2	1	3	8
Razem	10	11	16	12	7	4	60

Źródło: opracowanie własne.

Przypadek 5. Kobieta, lat 48 rozwódka, wykształcenie zawodowe, pochodzenie chłopskie, 2 dzieci. Za mąż wyszła w wieku 18 lat za człowieka, którego prawie nie знаła (przed podjęciem współżycia znali się 3 tygodnie, potem widzieli się przelotnie 2 razy). Do ślubu zmusili ją rodzice, którzy bali się żyć z panną z dzieckiem. Po ślubie przeprowadziła się z mężem do miasta, do 2-pokojowego mieszkania. Od początku pożycie układało się źle, z mężem żyli obok siebie, każdy miał swoje problemy, znajomych. Kiedy jej starsza córka w wieku 17 lat (koń-

czyła wtedy ZSZ) zaszła w ciążę z mężczyzną 19-letnim, którego znała zaledwie tydzień, zaczęła robić wszystko, żeby dziewczyna wyszła za mąż. Decyzję o małżeństwie tłumaczyła wstydem i lękiem przed opinią rodziny i sąsiadów. Nie brała pod uwagę faktów, że kandydat na zięcia jest bezrobotny, bez prawa do zasiłku, nie szuka pracy, a jego rodzice są na rencie inwalidzkiej i nie mogą służyć pomocą finansową, a żadna ze stron nie ma warunków mieszkaniowych, żeby przyjąć młodych. Pod wpływem perswazji córka zdecydowała się na ślub. Nowożeńcy zamieszkali w domu dziewczyny, dzieląc pokój z jej młodszą siostrą. Następnego dnia po ślubie respondentka zaczęła kontrolować zięcia np. ile je i ile wody zużywa. Mówiła – *Ty jesteś leń i obibok, kielbasa jest dla nas, salceson dla ciebie*. Młodzi pobrali się pod koniec lipca, w połowie listopada mężczyzna wyprowadził się. Mieszkali razem 111 dni. Rozwód otrzymali na początku następnego roku. Na koniec wywiadu respondentka powiedziała – *Nie rozumiem po co ona za niego wychodziła za mąż?*

O odpowiedzialności, dojrzałości stosunku do życia świadczy również czas znajomości przed podjęciem zbliżenia. 29 małżonków młodocianych (48,33%) znało swojego partnera krócej niż pół roku, 2 osoby – 3 dni, 5 – tydzień, 3 – dwa tygodnie, 7 – do trzech miesięcy. 4 respondentów nie udzieliło odpowiedzi, 1 zadeklarowała, że nie wie.

Średni wiek inicjacji osób, które podjęły współżycie po okresie znajomości trwającym do 3 miesięcy wyniósł 16,52 lat, a u osób znających się dłużej niż rok 17,7. W grupie rodziców 26 (43,33%) inicjowało po okresie znajomości krótszym niż pół roku, w tym 1 osoba znała partnera krócej niż tydzień, 10 – miesiąc, 7 – do 3 miesięcy. Należy zauważyć, że w tej badanej populacji 16 osób nie udzieliło odpowiedzi, 7 zadeklarowało, że nie pamięta.

13 młodocianych, którzy zdecydowali się na kontakt płciowy po okresie znajomości krótszym niż pół roku pochodziło z rodzin, w których rodzice zadeklarowali, że znali partnera inicjacji również krócej niż sześć miesięcy (Tabela 25). Analizując wyniki badań z obydwu grup w kwestiach zarówno wieku inicjacji seksualnej, jak i czasu znajomości należy zauważyć dziedzi-czenie zachowań w tym zakresie. Rodzice przekazują dzieciom „kapitał seksualny” dotyczący kultury życia płciowego, przejawiający się dużą swobodą zachowań.

Różne były motywy skłaniające badanych małżonków do podjęcia współżycia. Najczęściej wskazywano na miłość – 25 osób, dowód miłości – 11, alkohol – 5, potrzebę seksualną – 4. Zdecydowanie częściej na „dowód miłości” i inicjację pod wpływem alkoholu wskazywali respondenci, którzy rozpoczęli życie płciowe po znajomości trwającej od 3 dni do 3 miesięcy (9 osób) i inicjujące w wieku 15-17 lat (14 młodocianych).

Tabela 25. Zestawienie czasu znajomości przed zbliżeniem badanych rodziców i badanych małżonków młodocianych

Czas znajomości przed zbliżeniem rodziców	Czas znajomości przed zbliżeniem małżonków młodocianych									
	3 dni	Tydzień	2 tygodnie	2-3 m-ce	Do pół roku	Do roku	Dłużej niż rok	Nie pamiętam	Brak odp.	Ogółem
Tydzień	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
Miesiąc	1	2	2	1	1	1	2	-	-	10
2-3 miesiące	-	-	-	2	1	3	-	-	1	7
Do pół roku	-	-	-	1	2	3	2	-	-	8
Do roku	-	-	-	2	1	-	2	-	-	5
Dłużej niż rok	-	-	-	-	1	4	1	-	-	6
Nie pamiętam	-	2	1	1	1	1	1	-	-	7
Brak odp.	1	1	-	-	5	3	2	1	3	16
Razem	2	5	3	7	12	16	10	1	4	60

Źródło: opracowanie własne.

Badani przeze mnie małżonkowie młodociani zawierali związki małżeńskie w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych; w okresie tym kobiety będące w ciąży, kiedy tylko to było możliwe, wychodziły za mąż. Transformacja ustrojowa, przemiany gospodarcze i kulturowe w Polsce spowodowały stopniowy zanik zawierania wczesnych małżeństw. W badanej grupie ślub z partnerem inicjacji zawarło 49 respondentów (81,66%), ale aż 35 (58,33%) stwierdziło, że nie wiązało z tą osobą tak dalekosiężnych planów; ciąża ślub po prostu wymusiła. 4 osoby spotykały się z partnerem inicjacji jeszcze przez okres do 2 miesięcy, dla 3 kobiet był to jednorazowy kontakt (2 respondentki miały wtedy 15, jedna 16 lat). W grupie tych 3 kobiet można mówić o dużej swobodzie obyczajowej. Respondentki życie seksualne podjęły po okresie znajomości do 2 tygodni, jedna zadeklarowała, że nie wie ile czasu znała partnera, główny motyw inicjacji to alkohol. Przed ślubem miały jeszcze kilku partnerów seksualnych.

Przypadek 6. Kobieta, lat 38, 2-krotnie rozwiedziona, 2 dzieci, wykształcenie podstawowe. Życie seksualne podjęła w wieku 16 lat z rówieśnikiem po tygodniu znajomości, będąc pod wpływem alkoholu. Po zbliżeniu zerwali kontakt. 2 miesiące później poznała 2 lata starszego mężczyznę, z którym również nawiązała kontakt płciowy bez zabezpieczenia po tygodniu znajomości. Jako główny powód współżycia podała „dowód miłości”. Jej matka od 14. roku życia próbowała

podejmować z nią rozmowy na tematy dotyczące seksu, ale bez skutku. Respondentka nie chciała słuchać, ciągle mówiła matce: *Co Ty wiesz, sama poszłaś do łóżka z pierwszym lepszym mając 16 lat i mnie urodziłaś jako 17-latką to mnie nie uświadamiaj*. Szkołę rzuciła w III klasie LO będąc w 4. miesiącu ciąży. Ślub wzięła w wieku 17 lat (w 7. miesiącu ciąży), mimo iż wiedziała, że jej partner pochodził z rodziny z problemem alkoholowym i sam często był pijany. Zamieszkali u jej rodziców, zajęli 1 pokój, w drugim mieszkali jej rodzice i młodsza siostra. Byli na całkowitym utrzymaniu rodziców. Czas wolny poświęcali na uprawianie seksu. Nieporozumienia zaczęły się pojawiać, kiedy po 3 latach małżeństwa mąż zaczął pić coraz częściej, bił żonę, dziecko i teściową. Kobieta odmawiała współżycia: *z cuchnącym moczem spać nie będę*. Rozwiedli się po 4 latach trwania związku. Była jeszcze raz zamężna, małżeństwo trwało niespełna rok. Mężczyzna wprowadził się jak zaszła w ciążę. Swoich dzieci nie uświadomiła i jak mówi nie będzie uświadamiać, bo ta wiedza nikomu się nie przyda. (Jej córka wyszła za mąż w wieku 16 lat; 8 miesięcy później była już po rozwodzie). Obecnie respondentka mieszka z matką, 2 córkami i wnuczką w 2-pokojowym mieszkaniu, pracuje dorywczo.

Dla 29 badanych (48,33%) decyzja o podjęciu współżycia była przemyślana, dla 18 (30,00%) spontaniczna, 9 osób nie potrafiło udzielić odpowiedzi na to pytanie, 4 odmówiło odpowiedzi. Osoby, które zadeklarowały podjęcie życia seksualnego pod wpływem chwili w większości inicjowały mając 15-17 lat (15 badanych), znając partnera 3 miesiące, bądź krócej (10).

W badanej grupie z wiekiem inicjacji wiązało się również wysokie poczucie własnej atrakcyjności. 30 respondentów na 37, którzy inicjowali przed ukończeniem 18 lat uważało, że w okresie dorastania byli bardzo atrakcyjni i wzbudzali zachwyty, a niejednokrotnie pożądanie u płci przeciwnej.

Rozdział 5.

Małżeństwa młodocianych: wymuszone lub przyspieszone przez ciążę – perspektywa przetrwania

Podejmując rozważania na temat małżeństw młodocianych i dominującego motywu ich zawarcia oraz perspektyw przetrwania istnieje potrzeba rozróżniania i odmiennego oceniania tych przypadków, kiedy małżeństwo ma lub miało charakter naprawdę przymusowy (było wywołane tylko przez zajście w ciążę partnerki) od tych, kiedy zostało przyspieszone (było planowane przez partnerów). Nie oznacza to jednak, że każde małżeństwo wymuszone przez ciążę jest z góry skazane na rozpad, ale w tych związkach już od chwili powstania istnieje zbyt wiele czynników niekorzystnych dla jego trwałości, m.in. młody wiek małżonków, niski poziom wykształcenia, brak znajomości siebie, swoich rodzin, nie wiązanie przyszłości z partnerem.

Przypadek 16. Męża poznałam w LO; oboje mieliśmy po 17 lat, miły, wesoły i przede wszystkim opiekuńczy – taki był i jest. Mieliśmy podobne zainteresowania. Często odwiedzaliśmy się w domach. Nasi rodzice nas polubili, i co ważne, polubili także siebie. Po roku zaczęła mi kielkować myśl, to jest ten właściwy. Po maturze podjęliśmy decyzję o współżyciu. Zaczęliśmy też snuć plany na przyszłość. Ciąża tylko przyspieszyła i to nieznacznie o 3 miesiące decyzję o ślubie (chcieliśmy się pobrać we wrześniu, pobraliśmy się w czerwcu). Zamieszkaliśmy u teściów (piętro w domku jednorodzinny). Teściowa bardzo mi pomagała w opiece nad dzieckiem, więc mogłam wrócić do pracy, pójść na studia. Jak na razie (jestem mężatką 17 lat) nieporozumienia między nami zdarzały się rzadko. Z trudem namówiłam męża na podwyższenie wykształcenia. Nie żałuję decyzji o ślubie, mieliśmy wtedy po 19 lat (może to zbyt mało), ale kochaliśmy się, znaliśmy się dość długo, już pracowaliśmy i w każdej sytuacji mogliśmy liczyć na pomoc rodziców (Marzena lat 36).

Przypadek 17. Swoją pierwszą żonę poznałem na urodzinach kumpla, gdy miałem 17 lat, była najbrzydsza ze wszystkich będących tam dziewczyn. Po 2 tygodniach spotkaliśmy się na urodzinach innego kolegi, było dużo alkoholu, ona była miła, chętna i stało się. To był mój pierwszy raz. Ponownie spotkaliśmy się po pół roku znowu na imprezie i znowu uprawialiśmy seks. Po 3 miesiącach zadzwoniła do mnie, informując że jest w ciąży. Powiem szczerze nie chciałem się żenić, ja w ogóle nie znałem ani jej, ani jej rodziców i oni mnie nie znali i nigdy wcześniej nie widzieli. Wiedziałem o niej tylko tyle, że jest pielęgniarką i nie umiała się zabezpieczyć. Do dziś uważam, że celowo zaszła w ciążę, żeby męża sobie złapać. Do ślubu zmusili mnie jej starzy. Zamieszkaliśmy z moimi rodzicami, moja mama jak zawsze gotowała, ale żonie nic nie smakowało, ciągle słyszeliśmy: cholesterol, tłuszcze, węglowodany. Po 3 miesiącach od urodzenia dziecka powiedziała, że nie chce ze mną spać, że smarem śmierdę, głupi jestem (mam ukończoną ZSZ), jakby w łóżku dyplom był potrzebny. Po 3 dniach od tej rozmowy wyprowadziła się do swoich rodziców. Nasze niepotrzebne małżeństwo trwało niespełna pół roku. Teraz od 14 lat jestem powtórnie żonaty. Moja żona też ma ukończoną ZSZ. Moi rodzice ją uwielbiają (Krzysztof lat 37).

Tabela 31. Ciąża a decyzja o ślubie

Ciąża – ślub	Ogółem		Rozwody/separacje
	L.b.	%	L.b.
Wymusiła	35	58,33	27
Przyspieszyła	22	36,67	6
Nie dotyczy – wspólne zamieszkanie	2	3,33	-
Brak odpowiedzi	1	1,67	-
Razem	60	100,00	33

Źródło: opracowanie własne.

Z 60 przebadanych małżeństw 35 zadeklarowało, że nie planowało ślubu z partnerem, ciąża była dla nich zaskoczeniem i wymusiła małżeństwo. 22 badanych zamierzało zalegalizować związek, 2 pary wystąpiły do sądu o zgodę na wcześniejsze zawarcie małżeństwa z powodu wspólnego zamieszkania, 1 osoba nie udzieliła odpowiedzi.

Poniżej przedstawiam wyniki badań dotyczące małżeństw młodocianych z podziałem na 2 grupy: małżeństwa wymuszone i przyspieszone przez ciążę. Analizie poddano odpowiedzi 57 respondentów. Małżeństwa wymuszone przez ciążę nazwano grupą I, przyspieszone – grupą II.

Czynniki różniące małżeństwa wymuszone i przyspieszone przez ciążę:

- Kryterium doboru partnera;

W grupie małżeństw wymuszonych dominującym kryterium doboru współmałżonka były uroda i zasoby materialne (25 respondentów). Na cechy cha-

rakteru wskazało zaledwie 2 badanych, ale aż 7 nie potrafiło odpowiedzieć na to pytanie (były to osoby, które zadeklarowały, że alkohol i przykład rówieśników były głównym motywem inicjacji, znające partnera do 2 miesięcy). Badani z tej grupy najprawdopodobniej nie wiązali z partnerem, z którym podjęli życie płciowe dalekosieżnych planów, skoro dla nich liczył się tylko wygląd i pieniądze. Część z nich twierdziła, że warto z nią/nim się spotykać, żeby: *zazdrościli znajomi*, albo: *żeby się dowartościować*. W drugiej grupie badawczej odpowiedzi respondentów rozłożyły się równomiernie (po 11 osób), jedni wskazali na walory fizyczne, drudzy na psychiczne.

- Wiek inicjacji seksualnej;

W I grupie ponad 3/4 badanych (27 osób) zainicjowało przed osiągnięciem pełnoletniości, w tym 18 znajdowało się w przedziale wiekowym 15-16 lat. W II grupie 9 badanych (mniej niż połowa) podjęło życie seksualne w wieku poniżej 18 lat, w tym 3 w wieku 15-16 lat. Średni wiek podjęcia życia płciowego w grupie małżeństw wymuszonych wyniósł 16,14 lat, a wśród par, gdzie ciąży ślub przyspieszyła był o ponad rok wyższy i wyniósł 17,15 lat.

Tabela 32. Zestawienie wieku inicjacji małżonków młodocianych i rodziców – grupa małżeństwa wymuszone przez ciążę

badanego rodzica	Wiek inicjacji						
	małżonków młodocianych						
	15	16	17	18	Powyżej 18	Brak odpowiedzi	Razem
16	5	2	2	-	-	-	9
17	1	5	4	-	-	-	10
18	-	1	-	2	-	-	3
Powyżej 18	1	1	2	2	3	-	9
Nie pamiętam	1	-	-	-	-	-	1
Brak odpowiedzi	1	-	1	-	-	1	3
Razem	9	9	9	4	3	1	35

Źródło: opracowanie własne.

Z danych zawartych w Tabelach 32 i 33 wynika, że istnieje związek pomiędzy wiekiem rozpoczynania życia seksualnego przez małżonków i ich rodziców. Na 27 respondentów z grupy małżeństw wymuszonych, którzy inicjowali przed ukończeniem 18. r.ż. 19 pochodziło z rodzin, w których przynajmniej jedno z rodziców podjęło życie płciowe będąc niepełnoletnim. W II grupie taka sytuacja dotyczyła 5 badanych.

Tabela 33. Zestawienie wieku inicjacji małżonków młodocianych i rodziców – grupa małżeństwa przyspieszone przez ciążę

badanego rodzica	Wiek inicjacji						
	małżonków młodocianych						
	15	16	17	18	Powyżej 18	Brak odpowiedzi	Razem
16	1	-	1	1	-	-	3
17	-	-	3	1	-	-	4
18	-	1	2	-	1	-	4
Powyżej 18	-	-	-	3	2	-	5
Nie pamiętam	-	1	-	-	-	-	1
Brak odpowiedzi	-	-	-	2	1	2	5
Razem	1	2	6	7	4	2	22

Źródło: opracowanie własne.

- Czas znajomości przed zbliżeniem;

Większość małżonków, która planowała z partnerem życie małżeńsko-rodzinne charakteryzowała się większym stopniem dojrzałości psychoemocjonalnej, co przejawiało się m.in. podejściem do podjęcia stosunków seksualnych. Ponad połowa badanych z tej grupy inicjowała znając partnera dłużej niż pół roku (13). Zaledwie jedna osoba nawiązała kontakt seksualny z partnerem po 2-tygodniowej znajomości. Natomiast w I grupie znajomość z partnerem inicjacji zadeklarowało tylko 11 osób. Prawie 2/3 odbyło pierwszy stosunek praktycznie z obcą osobą. 7 respondentów znalazło się przed zbliżeniem tydzień lub krócej.

- Motyw podjęcia współżycia;

Małżonkowie, którzy nie wiązali ze sobą planów na przyszłość inicjowali dając „dowód miłości” (10), będąc pod wpływem alkoholu (5), czy biorąc przykład z rówieśników (3). Zaledwie co czwarty badany z tej grupy wskazał na miłość. W II grupie uczucie do partnera było podstawowym motywem rozpoczęcia życia seksualnego dla 14 badanych. Na „dowód miłości” wskazała 1 kobieta, na alkohol – nikt.

W grupie małżeństw wymuszonych częściej mamy do czynienia z pozauczuciowymi motywami skłaniającymi młodych ludzi do podjęcia współżycia, jak i z wielopartnerstwem. 6 osób miało przed ślubem więcej niż jednego partnera seksualnego (w tym 3 osoby 4 partnerów), wśród małżeństw przyspieszonych przez ciążę tylko jedna.

- Struktura rodziny pochodzenia, zaspokajanie potrzeb przez rodziny generacyjne;

Ponad połowa badanych z obu grup wychowywała się w rodzinach pełnych. Należy jednak zauważyć różnice w odpowiedziach małżonków na pytania dotyczące atmosfery panującej w domu rodzinnym, czy zaspokajaniu potrzeb psychicznych. Małżonkowie, u których cięża ślub wymusiła częściej deklarowali, że ich rodziny nie zaspokajały żadnych potrzeb psychiczno-emocjonalnych, a atmosfera w domu była zła (*najchętniej wyszłabym z tego domu i nigdy nie wróciła; wracając ze szkoły zgadywałam ojciec będzie pijany, czy nie; jak ojciec nas zostawił i ożenił się po raz drugi to już nie był mój dom, to były tylko ściany* – wypowiedzi respondentek). Prawie co drugi badany z tej grupy stwierdził, że z żadnym z członków rodziny nie miał kontaktu emocjonalnego, rozmowy z najbliższymi sprowadzały się do prostych pytań: *jak się czujesz? i co w szkole?* W drugiej grupie w domu rodzinnym osamotniona czuła się co 7 osoba. Klimat, jaki stwarzają rodzice jest ważnym czynnikiem determinującym w przyszłości powodzenie małżeństwa młodego pokolenia. Respondenci niejednokrotnie stwierdzali, że nie mieli skąd czerpać pozytywnych wzorców jak być mężem/żoną, gdyż albo ojca widywali kilka razy do roku, albo przyglądali się kłótniom pomiędzy rodzicami. Uczyli się przez obserwację, później powielając te wzorce w rodzinie prokreacyjnej. Małżonkowie z rodzin, w których były zaspokajane potrzeby częściej podejmowały życie płciowe po ukończeniu 18 lat i zdecydowanie rzadziej się rozwodziły.

- Częstotliwość spotkań przed ślubem, znajomość rodziny partnera;

Kiedy syn powiedział nam, że zostanie ojcem nie mogłem w to uwierzyć, zapytałem: kim jest ta dziewczyna, jak ma na imię? Odpowiedział Marzena, Monika, no nie wiem, na pewno na M., po alkoholu byłem (Jan, lat 60).

Prawie 3/4 małżonków z I grupy zadeklarowała znajomość ze współmałżonkiem trwającą rok lub dłużej, która nie zaowocowała jednak ani poznaniem siebie, swoich charakterów, planów na przyszłość, ani tym bardziej swoich rodzin. 9 par знаło się przed zawarciem związku do 9 miesięcy, w tym 3 zaledwie 4 miesiące. Załatwienie formalności związanych ze ślubem zarówno w sądzie, w USC, czy w kościele (przede wszystkim dostarczenie zaświadczenia lekarskiego stwierdzającego ciążę) trwa od 1 do 2 miesięcy. Sądzić zatem należy, że pary, które znały się tak krótko, decyzję o ślubie podjęły pochopnie, bez znajomości siebie. 15 par przed ślubem widywało się bardzo rzadko, a 13 widziało teściów 2-3 razy. W II grupie wszyscy badani stwierdzili, że znali się przed ślubem dłuższy okres czasu (większość około 2 lat). Ponad połowa prawie codziennie się spotykała (najczęściej odwiedzając się

w domach) był to okres, który młodzi ludzie zamierzający się pobrać wykorzystali na poznanie siebie i swoich rodzin, co później dało wyraz w opinii wyrażanej przez teściów.

- Akceptacja związku przez rodziny generacyjne i opinia o partnerze dziecka;

W I grupie pozytywne zdanie o partnerze dziecka miało 7 rodziców, czyli zaledwie 1/5, w II 12 – więcej niż połowa. Wśród małżeństw wymuszonych 13 respondentów nigdy nie zostało zaakceptowanych przez teściów, 9 nie zaakceptowały teściowe. Pomimo negatywnej opinii o partnerze 17 rodziców namawiało, a nawet zmuszało młodocianych do ślubu, częściej ze względów obyczajowych i finansowych (przyszły zięć był właścicielem dobrze prosperującego gospodarstwa rolnego) niż religijno-moralnych. W II grupie brak akceptacji ze strony tylko teściowych dotyczył 5 osób. Zaledwie 10 rodziców udzieliło dziecku rady, gdy dowiedzieli się, że zostaną dziadkami. 9 matek namawiało do zalegalizowania związku, w tym tylko 2 miały negatywną opinię o przyszłym zięciu. Jedna osoba wśród rodziców stanowczo odradzała córce małżeństwo, deklarowała daleko idącą pomoc w samotnym wychowaniu dziecka, (przyszłego zięcia nie akceptowała, gdyż miał w dniu ślubu wykształcenie zawodowe, nie chciał dalej się kształcić i twierdził, że córka respondentki powinna przerwać studia i pomagać mu w prowadzeniu gospodarstwa. Mężczyzna zyskał aprobatę teściowej, dopiero po 10 latach, gdy sfinansował żonie studia podyplomowe na Uniwersytecie Warszawskim).

- Powód zawarcia związku małżeńskiego i reakcja na ciążę;

Różnice pomiędzy badanymi małżeństwami zauważyć można również analizując odpowiedzi na pytania o główny powód zawarcia związku małżeńskiego i reakcje na wiadomość o ciąży. Wśród małżeństw przyspieszonych 18 wskazało na łączące młodych uczucie, miłość, chęć bycia ze sobą. 3 pary wzięły ślub z powodu ciąży (związki te uległy dezintegracji), 1 kobieta „chciała wyrwać się z domu”. Tylko jedna para negatywnie zareagowała na wiadomość o ciąży (oboje mieli w dniu ślubu 18 lat, nie pracowali, nie mieli też żadnych perspektyw na samodzielne mieszkanie. 4 narzeczonych z lękiem przyjęło wiadomość o zostaniu rodzicami. Bali się czy sobie poradzą w nowo zaistniałej sytuacji (w większości byli to studenci). 9 matek nie chciało pogodzić się z faktem, że przez ciążę córka wyjdzie za mąż za mężczyznę, którego one nie akceptowały.

U małżeństw wymuszonych dominującym motywem zawarcia związku była ciąża/urodzenie dziecka – 31 osób, chęć posiadania męża (4 respondentki – 3 z tych związków nie przetrwało próby czasu). Na miłość nie wskazał nikt. Charakterystyczna dla tej grupy badanych jest reakcja na ciążę. Ponad poł-

wa kobiet (23) i mężczyzn (22) oraz badanych rodziców (26) zareagowała negatywnie. Po co więc zawierać związek małżeński, czy namawiać do niego dzieci (17 rodziców) skoro na wiadomość, że zostanie się rodzicem, czy dziadkiem płacze się, złości, obraża, a niejednokrotnie myśli o aborcji?

- Wykształcenie, sytuacja mieszkaniowa i zawodowa;

W grupie małżeństw wymuszonych większość badanych była nieprzygotowana społecznie do założenia rodziny. Średni wiek zawarcia związku małżeńskiego respondentów wyniósł zaledwie 17,89 lat, a ich partnerów – 19,34. 16 kobiet wychodząc za mąż miało mniej niż 18 lat. Aż 20 respondentów posiadało w dniu ślubu tylko wykształcenie podstawowe, w tym 19 osób uczęszczało do różnego typu szkół (8 kobiet przerwało edukację). W I etapie badania wśród respondentów wykształcenie podstawowe miało 9 osób, zawodowe – 15, średnie – 11. Po 10 latach tylko 4 osoby podwyższyły poziom wykształcenia – ukończyły studia wyższe. 22 małżeństwa były zmuszone zamieszkać razem z rodzicami, najczęściej mając do dyspozycji jeden pokój. W przypadku 10 par małżonkowie oboje pracowali i byli w stanie utrzymać nowo powstałą rodzinę, ale u 11 pracowała tylko jedna osoba (rodzice musieli im pomagać finansowo), 10 było na całkowitym utrzymaniu rodziny generacyjnej.

W II grupie średni wiek zawarcia związku wyniósł 19,32 lata (był o ponad półtora roku wyższy niż u małżeństw wymuszonych), dla partnerów 19,36. Wszyscy badani zawierając związek byli pełnoletni. Tylko jedna respondentka miała w dniu ślubu wykształcenie podstawowe i była wraz ze swoją nowo założoną rodziną na całkowitym utrzymaniu rodziców. 11 osób posiadało wykształcenie zawodowe, 10 średnie. Do 2008 r. wykształcenie podwyższyły 4 osoby z wykształceniem średnim. Mniej niż połowa badanych (10) zamieszkała po ślubie z rodzicami. 12 par pracowało i było niezależnych finansowo. Z okresowej pomocy rodziców korzystało 9 małżeństw.

- Perspektywy przetrwania związku;

Wśród par, u których ciąża ślub wymusiła dezintegracji uległo 27 związków, wskaźnik rozwodów/separacji wyniósł 77,14%. U małżeństw przyspieszonych przez ciążę rozbiciu uległo 6 par, wskaźnik rozwodów/separacji wyniósł 27,27%. Małżeństwa z pierwszej grupy również szybciej ulegały rozbiciu: 6 rozpadło się po okresie wspólnego życia trwającym rok lub krócej, w tym w przypadku 2 par badanych pół roku. W II grupie najkrócej małżeństwo funkcjonowało 4 lata (jedna para). W I grupie najstarszy respondent miał w chwili rozwodu 35 lat, najmłodszy tylko 17 lat; aż 12 rozwiodło się przed ukończeniem 25. r.ż., w tym 8 osób (5 małżeństw) w wieku 20 lat lub mniej. Najmłodsza kobieta miała wtedy zaledwie 17 lat, zaś najmłodszy

mężczyzna 19 lat. W II odpowiednio: najstarszy respondent w dniu rozwodu miał 36 lat, najmłodszy 23. Średni wiek rozwodzących się z I grupy wyniósł 25,67 lat, dla ich partnerów – 27,18 lat. W II grupie był on znacznie wyższy i wyniósł dla respondentów 29,8 lat, dla partnerów – 30,17.

Podsumowując należy stwierdzić, że w grupie małżeństw wymuszonych przez ciężę istniało wiele czynników determinujących rozpad związku, a przede wszystkim:

- brak zaspokojenia przez rodziny generacyjne podstawowych potrzeb psychicznych, zła atmosfera w domu rodzinnym;
- zwracanie uwagi na warunki fizyczne i materialne przy wyborze partnera;
- niepełnoletniość w chwili inicjacji i krótka znajomość z partnerem;
- nikła znajomość osobowości, charakteru, zwyczajów partnera;
- brak znajomości rodziny przyszłego współmałżonka;
- brak akceptacji związku ze strony teściów;
- negatywna reakcja małżonków na wiadomość o ciąży;
- podstawowym motywem zawarcia związku była ciąża;
- zbyt młody wiek założenia rodziny;
- niski poziom wykształcenia – bycie uczniem;
- brak własnego mieszkania;
- brak pracy lub podejmowanie prac niskopłatnych;
- brak przygotowania do pełnienia ról małżeńsko-rodzicielskich;
- niepodwyższanie kwalifikacji zawodowych i wykształcenia;
- brak dojrzałości do bycia małżonkiem/rodzicem przejawiający się m.in. stwierdzeniem, że *najlepszym rozwiązaniem pierwszych konfliktów jest rozwód*;
- oddzielne spędzanie czasu wolnego już od pierwszych dni po ślubie;
- brak rozmów pomiędzy małżonkami;
- niechęć do walki o przetrwanie nowo założonej rodziny.

Pomimo że co roku maleje liczba małżeństw zawartych za zgodą sądu (GUS), nie oznacza to jednak, że:

- 1) ślubu nie zawierają osoby młode, bez perspektyw mieszkaniowych, bez wykształcenia, pracy, często z powodu ciąży;
- 2) nie zachodzą w niepożądaną ciążę nastoletnie dziewczęta.

Trzeba więc się zastanowić co zrobić, aby do rozprzestrzeniania się tych zjawisk nie dopuszczać, albo je ograniczać.

Po przeanalizowaniu literatury wydanej w języku polskim, francuskim, angielskim i rosyjskim oraz na podstawie wyników badań nad populacjami małżeństw młodocianych i ich rodziców uważam, że powinno się:

- rzetelnie realizować począwszy od szkoły podstawowej zajęcia z przedmiotu „Przygotowanie do życia w rodzinie”. Program powinien odpowiadać oczekiwaniom uczniów, na lekcjach nie powinny powtarzać się wiadomości omawiane np. na biologii¹;
- zorganizować dla dorosłych kursy jak rozmawiać z dziećmi na tematy seksualne, aby wiedza zdobyta w szkole mogła być poszerzana w domu rodzinnym;
- wykształcić u młodzieży zdolność prowadzenia szczerej rozmowy i kontrolowania emocji;
- uświadomić rodzicom, że powinni stworzyć dzieciom dom pełen miłości, a nie najnowocześniejszych sprzętów;
- stworzyć większą ilość państwowych poradni psychologicznych; jest niedopuszczalne, aby z darmowych porad specjalisty można było skorzystać raz w tygodniu przez 2 godziny;
- zapewnić młodym dostęp do szerszego i tańszego² wachlarza usług w zakresie spędzania czasu wolnego, aby umożliwić im rozwijanie pasji; często nuda jest jednym z czynników przyspieszających podjęcie życia seksualnego;
- oferować młodym nisko oprocentowane kredyty, aby mogli uniezależnić się od rodziców;
- organizować kursy opieki nad noworodkiem dla obojga rodziców, aby skutecznie włączać młodych mężczyzn do wypełniania funkcji opiekuńczo-pielęgnacyjnych;
- nie zmuszać młodych do małżeństwa na siłę, w imię źle pojętej moralności i obyczajowości;
- przekonać małżonków, że nie jest wstydem korzystać z pomocy terapeuty przy ratowaniu związku, gdyż:

Małżeństwo jest sakramentem tylko dla tych, którzy się kochają.

Oskar Wilde

¹ Z badań przeprowadzonych wśród uczniów gimnazjum i liceum wynika, że nauczyciele zbyt często poruszają kwestie dotyczące dojrzewania (prace licencjackie i magisterskie napisane pod kier. dr U. Kempieńskiej – np. „Potrzeba edukacji seksualnej w szkole” – autor pracy licencjackiej: Emilia Badena, obrona czerwiec 2009).

² 1 godzina gry w kręgle w zależności od dnia kosztuje od 49-69 zł – www.mkbowling.pl/cennik-wloclawek

BIBLIOGRAFIA

Druki zwarte:

- Adamski F., *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*, Wydawnictwo UJ, Kraków 2002.
- Aktywność ekonomiczna ludności Polski – IV kwartał 2008 r., GUS, Warszawa 2009.
- Alt R., *Wychowanie u ludów pierwotnych*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1960.
- Andrzejewski M., *Prawo rodzinne i opiekuńcze*, Wydawnictwo C. H. Beck, Warszawa 2004.
- Arthus A., *Wyjaśniamy dzieciom tajemnice życia*, PZWL, Warszawa 1973.
- Augustyn J., *Integracja seksualna*, WAM, Kraków 1998.
- Augustyn J., *Seksualność miejscem spotkania i dawania życia*, [w:] *Zagadnienia prorodzinnej edukacji seksuologicznej i profilaktyki HIV/AIDS*, J. Rzepka (red.), Agat, Katowice 1996.
- Barbaro de B. (red.), *Wprowadzenie do systemowego zrozumienia rodziny*, Wydawnictwo UJ, Kraków 1999.
- Bard C. i współ., *Madeleine Pelletier 1874-1939. Logique et infortunes d'un combat pour l'égalité*, Côté-Femmes, Paris 1992.
- Beisert M., *Seks twojego dziecka*, Zakład Wydawniczy – K. Domke, Poznań 1991.
- Berne L., Huberman B., *European approaches to adolescent sexual behavior and responsibility*, Advocates for Youth, Washington 1999.
- Bidzan M., *Nastoletnie matki. Psychologiczne aspekty ciąży, porodu i pólgu*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2007.
- Biernat T., Sobierajski P., *Młodzież wobec małżeństwa i rodziny. Raport z badań*, Wydawnictwo UMK, Toruń 2007.
- Brandhuber R., Zeyringer W., *USC i obcokrajowcy*, Verlag für Standesamtswesen, Berlin 2003, wyd. IV.
- Braun-Gałkowska M., *Miłość aktywna. Psychiczne uwarunkowania powodzenia w małżeństwie*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1985.
- Brodman M., Thacker J., Kranz R., *Mity o bezpiecznym seksie*, ELMA BOOKS, Warszawa 1995.
- Buss D. M., *Ewolucja pożądania*, GWP, Gdańsk 2003a.
- Buss D. M., *Psychologia ewolucyjna*, GWP, Gdańsk 2003b.
- Buth L., *Jak szczerze rozmawiać ze swoim dzieckiem o seksie?*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1995.
- Celmer Z., *Czy wiesz kogo kochasz?*, Rytm, Warszawa 1994.
- Celmer Z., *Małżeństwo*, PZWL, Warszawa 1989.
- Charbonneau J., *La maternité adolescente: mythes et réalité*, [w:] *L'annuaire du Québec 2005*, M. Venne (red.), Éditions Fides, Montréal 2006.

- Chomczyńska-Miliszkievicz M., *Edukacja seksualna w społeczeństwie współczesnym. Konteksty pedagogiczne i psychospołeczne*, Wydawnictwo UMC-S, Lublin 2002.
- Cudak A., *Sytuacja emocjonalna dziecka w trakcie procesu rozwodowego rodziców*, [w:] *Rodzina polska u progu XXI wieku*, H. Cudak (red.), Mazowiecka Wyższa Szkoła Humanistyczno-Pedagogiczna, Łowicz 1997.
- Cudak H. (red.), *Rodzina polska u progu XXI wieku*, Mazowiecka Wyższa Szkoła Humanistyczno-Pedagogiczna, Łowicz 1997.
- Davidson A., Davidson R., *Tajemnica sukcesu. Jak wychować wspianiałe dziecko*, KiW, Warszawa 2000.
- Dębski R., *Ciąża i poród u młodocianych. Wychowanie seksualne i planowanie rodziny w Polsce*, TRR, Warszawa 1997.
- Dębski R., *Antykoncepcja – metody zapobiegania niepożądaney ciąży*, [w:] *O czło-wieku i jego rozwoju nie tylko seksualnym. Prace dedykowane Profesorowi An-drzejowi Jaczewskiemu*, Z. Izdebski (red.), Oficyna Wydawnicza UZ, Zielona Góra 2009.
- Dittmar C., *Skok w bok, czyli rzecz o zdradzie*, Klub dla Ciebie, Warszawa 2006.
- Długołęcka A., *Seksualność – wybrane zagadnienia*, [w:] *Edukacja zdrowotna*, B. Woynarowska (red.), PWN, Warszawa 2007.
- Długołęcka-Lach A., Tworkiewicz-Bieniaś G., *Ja i Ty. Wychowanie do życia w ro-dzinie*, Oficyna Edukacyjna Krzysztof Pazdro, Warszawa 2000.
- Dobson J. C., *Przygotowanie do dojrzałości*, Vocatio, Warszawa 1993.
- Drozd E., *Edukacja seksualna młodzieży niepełnosprawnej intelektualnie w stopniu lekkim*, [w:] *Edukacja bez granic – mimo barier. Przestrzeń tworzenia*, T. Smal, A. Zduniak (red.), Wydawnictwo Wyższej Szkoły Bezpieczeństwa, Poznań 2008.
- Duquet F., *L'éducation à la sexualité dans le contexte de la réforme de l'éducation*, Gouvernement du Québec, Ministère de l'Education, Montréal 2003.
- Dyczewski L., *Rodzina twórcą i przekazicielem kultury*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2003.
- Falk R., *Spotlight on the USA*, Oxford University Press, Oxford 1993.
- Figes K., *Te straszne nastolatki*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2003.
- Filipczuk H., *Rodzice i dorastające dzieci*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1987.
- Fize M., *La démocratie familiale*, Presses de la Renaissance, Paris 1990.
- Gajda P., *Prawo małżeńskie Kościoła Katolickiego*, Biblos, Tarnów 2000.
- Gałkowska A., *Percepcja powodzenia małżeństwa rodziców a społeczny obraz sie-bie ich dorosłych dzieci*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1999.
- Gapik L., *Rozwód...i co dalej?*, KiW, Warszawa 1989.
- Gawin M., *Seksualność i prokreacja w polskiej publicystyce eugenicznej 1905-1939*, [w:] *Kobieta i małżeństwo. Społeczno-kulturowe aspekty seksualności. Wiek XIX i XX*, A. Żarnowska, A. Szwarc (red.), DiG, Warszawa 2004.

- Giddens A., *Socjologia*, PWN, Warszawa 2008.
- Gieysztorowa I., *Wstęp do demografii staropolskiej*, PWN, Warszawa 1976.
- Godorowski K., *Konflikty małżeńskie i zapobieganie im*, [w:] *Erotyka w aspekcie zdrowia psychicznego*, M. Grzywak-Kaczyńska (red.), Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1985.
- Goldenberg H., Goldenberg I., *Terapia rodzin*, Wydawnictwo UJ, Kraków 2006.
- Goodman N., *Wstęp do socjologii*, Zysk i S-ka, Poznań 2001.
- Grzelak S., *Profilaktyka ryzykownych zachowań seksualnych młodzieży. Aktualny stan badań na świecie i w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2006.
- Gurba E., *Wczesna dorosłość*, [w:] *Psychologia rozwoju człowieka*, t. II, B. Harwas-Napierała, J. Trempała (red.), PWN, Warszawa 2003.
- Harris R. H., *To zupełnie normalne, czyli seks bez tajemnic*, Panda, Warszawa 1995.
- Harwas-Napierała B., Trempała J. (red.), *Psychologia rozwoju człowieka*, t. II, PWN, Warszawa 2003.
- Hewlett S. A., *When the bough breaks: The cost of neglecting our children*, HarperCollins, New York 1991.
- Imieliński K., *Medycyna seksualna. Mitologia i Historia*, Oficyna Wydawnicza PCK, Warszawa 1992a.
- Imieliński K., *Medycyna seksualna. Patologia i profilaktyka*, Oficyna Wydawnicza PCK, Warszawa 1992b.
- Izdebska H., *Przyczyny konfliktów w rodzinie*, IW CRZZ, Warszawa 1979.
- Izdebski Z., *Kwestie społeczne i zachowania seksualne w Polsce w aspekcie problematyki HIV/AIDS*, Krajowe Centrum ds. AIDS, Warszawa 2003.
- Izdebski Z. (red.), *O człowieku i jego rozwoju nie tylko seksualnym. Prace dedykowane Profesorowi Andrzejowi Jaczewskiemu*, Oficyna Wydawnicza UZ, Zielona Góra 2009.
- Izdebski Z., *Ryzykowna dekada. Seksualność Polaków w dobie HIV/AIDS. Studium porównawcze 1997-2001-2005*, Oficyna Wydawnicza UZ, Zielona Góra 2006.
- Izdebski Z., *Seksualizm dzieci i młodzieży w Polsce. Raport z badań*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Tadeusza Kotarbińskiego, Zielona Góra 1992.
- Izdebski Z., *Zachowania prozdrowotne i seksualne w aspekcie HIV/AIDS w Polsce*, Studio Poligraficzne Sp. z o.o., Warszawa 1997.
- Izdebski Z., *Związki i relacje z partnerem w cyklu życia człowieka*, [w:] *O człowieku i jego rozwoju nie tylko seksualnym. Prace dedykowane Profesorowi Andrzejowi Jaczewskiemu*, Z. Izdebski (red.), Oficyna Wydawnicza UZ, Zielona Góra 2009.
- Izdebski Z., Jaczewski A., *Tajemnice inicjacji seksualnej. Zanim powiesz tak*, DZG UNIPAP-Target, Wałbrzych 2002.

- Izdebski Z., Ostrowska A., *Seks po polsku. Zachowania seksualne jako element stylu życia Polaków*, Muza S.A., Warszawa 2004.
- Jabłoński D., Ostasz L., *Zarys wiedzy o rodzinie, małżeństwie, kohabitacji i konkubinacie: perspektywa antropologii kulturowej i ogólnej*, Adiaphora, Olsztyn 2001.
- Jacher W., *Przemiany więzi społecznej w rodzinie polskiej*, [w:] *Rodzina polska u progu XXI wieku*, H. Cudak (red.), Mazowiecka Wyższa Szkoła Humanistyczno-Pedagogiczna, Łowicz 1997.
- Jaczewski A., *Kultura seksualna młodzieży*, Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, Warszawa 1979.
- Jaczewski A., *Tajemnice czasu dojrzewania – chłopcy*, Oficyna Wydawnicza PCK, Warszawa, brak roku wydania.
- Jaczewski A., *Tajemnice czasu dojrzewania – dziewczęta*, Oficyna Wydawnicza PCK, Warszawa, brak roku wydania.
- Jaczewski A., Radomski J., *Wychowanie seksualne i problemy seksuologiczne wieku rozwojowego*, PZWL, Warszawa 1986.
- Jaczewski A. (red.), *Biologiczne i medyczne podstawy rozwoju i wychowania*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2001.
- Jaczewski A., Grodzki A., Izdebski Z., *Przemiany obyczajowości seksualnej młodzieży (Studia z pedagogiki seksualnej)*, Wydział Pedagogiczny UW, Warszawa 1994.
- Jaczewski A., Izdebski Z., *Ja i Ty. Pierwszy raz. Tajemnice inicjacji seksualnej*, Oficyna Wydawnicza PCK, Warszawa, brak roku wydania.
- Jakubowska A., Zaremba-Śmietański P., *Zdrada w związku*, Prószyński i S-ka, Warszawa 2005.
- Janiak-Jasińska A., „*O jakim mężu myślę?*”. *Oferta małżeńska kobiet i ich oczekiwania w świetle anonsów matrymonialnych z początku XX wieku*, [w:] *Kobieta i małżeństwo. Społeczno-kulturowe aspekty seksualności. Wiek XIX i XX*, A. Żarnowska, A. Szwarc (red.), DiG, Warszawa 2004.
- Janicka I., *Kohabitacja a małżeństwo w perspektywie psychologicznej*, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2006.
- Janowska K., Bomba J., *Kim jesteśmy, czyli o seksie*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2006.
- Kaja B., *Rozwód w rodzinie a osobowość dziecka*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Bydgoszcz 1992.
- Katechizm Kościoła Katolickiego*, Wydawnictwo Pallotinum, Poznań 1999.
- Kawula S., *Kształty rodziny współczesnej. Szkice familologiczne*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2006.
- Kawula S., *Rodzina współczesna – przeobrażenia i przyszłość a wyzwania pedagogiki rodziny*, Epistheme, Olsztyn 2007.
- Kawula S., Brągiel J., Janke A. W., *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2006.

- Kempińska U., *Elementy patologii w seksualności studentów (doniesienie z badań)*, [w:] *Zjawiska patologiczne wśród studentów*, T. Sołtysiak (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2008.
- Kempińska U., *Małżeństwa młodocianych – przyczyny i konsekwencje*, Wyższa Szkoła Humanistyczno-Ekonomiczna, Włocławek 2005.
- Kempińska U., *Małżeństwa młodocianych – przyczyny i konsekwencje*, [w:] *Kultura, zmiana społeczna, wychowanie, inspiracje i poszukiwania. Księga jubileuszowa poświęcona profesor Annie Przeclawskiej*, A. Grodzki, D. Świerczyńska-Jelonek, A. Wiłkomirska (red.), Wydawnictwa UW, Warszawa 2006.
- Kempińska U., *Rola pedagogiki rodziny w kształtowaniu postaw rodzicielskich*, [w:] *Nauki pedagogiczne w perspektywie społeczeństwa wiedzy i pracy*, t. II, Z. Wiatrowski, I. Mandrzejewska-Smól, A. Aftański (red.), Oficyna Wydawnicza Włocławskiego Towarzystwa Naukowego, Włocławek 2010.
- Klejman L., Rochefort F., *L'égalité en marche*, Presses de la fondation nationale des Sciences politiques, des Femmes, Paris 1989.
- Klich-Kluczevska B., *Droga do małżeństwa w powojennym Krakowie*, [w:] *Kobieta i małżeństwo. Społeczno-kulturowe aspekty seksualności. Wiek XIX i XX*, A. Żarnowska, A. Szwarc (red.), DiG, Warszawa 2004.
- Kluzowa K., *Sytuacja demograficzna rodziny polskiej lat dziewięćdziesiątych i jej konsekwencje społeczne*, [w:] *Rodzina współczesna*, M. Ziemska (red.), Wydawnictwa UW, Warszawa 2001.
- Kocik L., *Wzory małżeństwa i rodziny. Od tradycyjnej jednorodności do współczesnych skrajności*, Krakowska Szkoła Wyższa im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, Kraków 2002.
- Kościelska M., *Trudne macierzyństwo*, WSiP, Warszawa 1998.
- Kozakiewicz M., *Historia badań w Polsce – dorobek, słabości, ocena metodologiczna*, [w:] *Zagadnienia prorodzinnej edukacji seksuologicznej i profilaktyki HIV/AIDS*, J. Rzepka (red.), Agat, Katowice 1996.
- Kozakiewicz M., *Każdy wybiera sam siebie*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1975.
- Kozakiewicz M., *Małżeństwo niemal doskonałe*, Iskry, Warszawa 1981.
- Kozakiewicz M., *Młodzież wobec seksu, małżeństwa, rodziny*, IWZZ, Warszawa 1985.
- Kozakiewicz M., *Moralne aspekty wychowania seksualnego*, [w:] *Seksuologia społeczna. Zagadnienia psychospołeczne*, K. Imieliński (red.), PWN, Warszawa 1984.
- Kozakiewicz M., *U podstaw wychowania seksualnego*, PZWL, Warszawa 1969.
- Kryczka P., *Rozwód w opinii społecznej – kierunki zmian*, [w:] *Rodzina współczesna*, M. Ziemska (red.), Wydawnictwa UW, Warszawa 2001.
- Kuchowicz Z., *Miłość staropolska*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1983.
- Kuchowicz Z., *Obyczaje staropolskie XVII-XVIII wieku*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1975.

- Kukołowicz T., *Współczesne dzieci i młodzież jako małżonkowie i rodzice w XXI*, [w:] *Rodzina polska u progu XXI wieku*, H. Cudak (red.), Mazowiecka Wyższa Szkoła Humanistyczno-Pedagogiczna, Łowicz 1997.
- Kunowski S., *Podstawy współczesnej pedagogiki*, Wydawnictwo Salezjańskie, Warszawa 2007.
- Kurzępa J., *Młodzież pogranicza – „świnki”, czyli o prostytucji nieletnich*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2001.
- Kurzępa J., *Zagrożona niewinność. Zakłócenia rozwoju seksualności współczesnej młodzieży*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2007.
- Kusińska A. (red.), *Rodziny ludzi młodych jako uczestnicy rynku. Diagnoza i typologia*, PWE, Warszawa 2006.
- Kwak A., *Alternatywne formy życia rodzinnego – ciągłość i zmiana*, [w:] *Rodzina polska u progu XXI wieku*, H. Cudak (red.) Mazowiecka Wyższa Szkoła Humanistyczno-Pedagogiczna, Łowicz 1997.
- Kwak A., *Rodzina w dobie przemian: małżeństwo i kohabitacja*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2005.
- Kwak A., *Rozwód a separacja w opinii kobiet i mężczyzn*, [w:] *Rodzina współczesna*, M. Ziemska (red.), Wydawnictwa UW, Warszawa 2001.
- Kwieciński Z., *Tropy – ślady – próby, studia i szkice z pedagogiki pogranicza*, Edytor, Poznań-Olsztyn 2000.
- Landau-Czajka A., *Przygotowanie do małżeństwa według wybranych poradników z XIX i XX wieku*, [w:] *Kobieta i małżeństwo. Społeczno-kulturowe aspekty seksualności. Wiek XIX i XX*, A. Żarnowska, A. Szwarc (red.), DiG, Warszawa 2004.
- Laskowski J., *Trwałość wspólnoty małżeńskiej (studium socjopsychologiczne)*, Ośrodek Dokumentacji i Studiów Społecznych, Warszawa 1987.
- Leśniewski M., *Narodziny seksuologii – zarys stanu wiedzy lekarskiej o seksualności człowieka na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Kobieta i małżeństwo. Społeczno-kulturowe aspekty seksualności. Wiek XIX i XX*, A. Żarnowska, A. Szwarc (red.), DiG, Warszawa 2004.
- Liberska H., Matuszewska M., *Małżeństwo, męskość, kobiecość, miłość, konflikt*, Wydawnictwo Fundacji Humaniora, Poznań 2001.
- Lindsay J. W., *Teenage couples: Caring, commitment and change*, Buena Park, California 1995a.
- Lindsay J. W., *Teenage couples: Coping with reality*, Buena Park, California 1995b.
- Lindsay J. W., *Teenage couples: expectations and reality*, Buena Park, California 1996.
- Łobodzińska B., *Młodość, miłość, małżeństwo*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1975.
- Maciaszkowa J., *Z teorii i praktyki pedagogiki opiekuńczej*, WSiP, Warszawa 1991.
- Mariański J., *Praktyki religijne młodzieży a uznawane wartości prorodzinne*, [w:] *Rodzina współczesna*, M. Ziemska (red.), Wydawnictwa UW, Warszawa 2001.

- Marzec-Holka K., *Dezintegracja małżeństw zawartych za zgodą sądu*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Bydgoszcz 1994.
- McWhirter J. J., McWhirter B. T., McWhirter A. M., McWhirter E. H., *Zagrożona młodzież. Ujęcie kompleksowe dla nauczycieli, pracowników poradni, psychologów i pracowników socjalnych*, Wydawnictwo Edukacyjne Parpa, Warszawa 2005.
- Mierzwiński B., *Mężczyzna jako mąż i ojciec*, [w:] *Przygotowanie do życia w rodzinie*, K. Ostrowska, M. Ryś (red.), Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej Ministerstwa Edukacji Narodowej, Warszawa 1997.
- Mikołajczyk-Lerman G., *Mężowie i żony. Realizacja ról małżeńskich w rodzinach wielkomiejskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2006.
- Mikołajczyk-Lerman G., *Relacje między małżonkami w różnych fazach cyklu życia rodziny. Komunikat z badań*, [w:] *Współczesne rodziny polskie – ich stan i kierunki przemian*, Z. Tysza (red.), Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2001.
- Moczuk E., *Młodzież końca wieku. Zachowania seksualne współczesnej młodzieży w świetle badań*, Wydawnictwo URZ, Rzeszów 2004.
- Mościcka L., *Diagnoza i prognoza trwałości małżeństw zawieranych za zgodą sądu*, Wydawnictwo UW, Wrocław 1982.
- Myszę, więc jestem. Aforyzmy, maksymy, sentencje*, C. i J. Glenskowie (oprac.), Antyk, Warszawa 1991.
- Oblacińska A., Woynarowska B. (red.), *Zdrowie subiektywne, zadowolenie z życia i zachowania zdrowotne uczniów szkół ponadgimnazjalnych w Polsce w kontekście czynników psychospołecznych i ekonomicznych*, Instytut Matki i Dziecka, Zakład Medycyny Szkolnej, Warszawa 2006.
- Obuchowska I., *Adolescencja*, [w:] *Psychologia rozwoju człowieka*, t. II, B. Harwas-Napierała, J. Trempała (red.), PWN, Warszawa 2003.
- Obuchowska I., Jaczewski A., *Rozwój erotyczny*, WSiP, Warszawa 2002.
- Ogryzko-Wiewiórowska M., *Rodzina w oczach młodego człowieka*, [w:] *Rodzina współczesna*, M. Ziemska (red.), Wydawnictwa UW, Warszawa 2001.
- Okoń W., *Słownik Pedagogiczny*, PWN, Warszawa 1987.
- Okoń W., *Nowy Słownik Pedagogiczny*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2007.
- Pawłowska R., Jundził E., *Miłość i seks w percepcji uczniów*, Wydawnictwo Uczelniane Bałtyckiej Szkoły Wyższej, Koszalin 1999.
- Pedagogika opiekuńcza Józefa Czesława Babickiego: pisma wybrane*, A. Kamiński, F. Kulpiński, Z. Skalska (oprac.), WSiP, Warszawa 1980.
- Pease A., Pease B., *Dlaczego mężczyźni kłamią, a kobiety płaczą*, Świat Książki, Warszawa 2004.

- Pielka H., *Młodzież o małżeństwie i rodzinie*, [w:] *Rodzina polska u progu XXI wieku*, H. Cudak (red.), Mazowiecka Wyższa Szkoła Humanistyczno-Pedagogiczna, Łowicz 1997.
- Piette D., Parent F., Coppieters Y., Favresse D., Bazelamns C., Kohn L., De Smet P., *La santé et le bien-être des jeunes d'age scolaire. Quoi de neuf depuis 1994? Comportements et modes de vie des jeunes scolarisés et des jeunes en décrochage scolaire en Communauté française de Belgique de 1986 a 2002*, Université Libre de Bruxelles, Bruxelles 2003.
- Pilch T., Lepalczyk I. (red.), *Pedagogika społeczna*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2003.
- Plopa M., *Więzi w małżeństwie i rodzinie. Metody badań*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2005.
- Popenoe D., *The top ten myths of marriage. The National Marriage Project*, Rutgers University, New Jersey 2002.
- Pospiszyl I., *Patologie społeczne*, PWN, Warszawa 2008.
- Póltawska W., *Przygotowanie do małżeństwa*, WAM, Kraków 2002.
- Przeclawska A., Rowicki L., *Młodzi Polacy u progu nadchodzącego wieku*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 1997.
- Przysłowie prawdę Ci powie. Przysłowia i cytaty. Antologia od a do z*, J. Pyczevska-Pilarek (oprac.), Akapit Press, Łódź 1993.
- Przysłowia świata*, D. i W. Masłowski (oprac.), Antyk, Kęty 2000.
- Radziejewicz-Winnicki A., *Pedagogika społeczna*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2008.
- Rocznik Demograficzny GUS 2007*.
- Rocznik Demograficzny GUS 2008*.
- Roczniki Demograficzne GUS 1991-2005*.
- Rosiak Z., *Przejawy patologii społecznej w funkcjonowaniu małżeństw zawieranych za zgodą sądu przez małoletnie dziewczęta*, [w:] *Wybrane zagadnienia patologii rodziny*, M. Jarosz (red.), GUS, Warszawa 1976.
- Rosset E., *Rozwody*, PWE, Warszawa 1986.
- Rostowski J., *Zarys psychologii małżeństwa*, PWN, Warszawa 1987.
- Ryś M., *Psychologia małżeństwa*, Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej Ministerstwa Edukacji Narodowej, Warszawa 1999.
- Ryś M., Ostrowska K. (red.), *Wychowanie do życia w rodzinie. Książka dla nauczycieli, rodziców, wychowawców*, Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej Ministerstwa Edukacji Narodowej, Warszawa 1999.
- Serfaty D., *États de santé physiologiques des femmes. Quel avenir en France?*, [w:] *Gynécologie et santé des femmes*, J. Cohen, P. Madelaenat, R. Levy-Toledano (red.), Edition ESKA, Paris 2000.

- Sieja K., *Wiedza o życiu seksualnym człowieka. Wybrane zagadnienia*, Wydawnictwo Uczelniane Bałtyckiej Szkoły Wyższej, Koszalin 1998.
- Sikorska-Kulesza J., „Skąd się wziął Twój braciszek?”. *Początki dyskusji o wychowaniu seksualnym dzieci i młodzieży na ziemiach polskich*, [w:] *Kobieta i małżeństwo. Społeczno-kulturowe aspekty seksualności. Wiek XIX i XX*, A. Żarnowska, A. Szwarc (red.), DiG, Warszawa 2004.
- Skrzydlewski W. B., *Wychowanie seksualne*, [w:] *Teoretyczne założenia katechezy młodzieży*, R. Murawski (red.), Wydawnictwo Salezjańskie, Warszawa 1989.
- Skrzydlewski W., *Wychowawcza problematyka seksualności*, [w:] *Zagadnienia prorodzinnej edukacji seksuologicznej i profilaktyki HIV/AIDS*, J. Rzepka (red.), Agat, Katowice 1996.
- Slany K., *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie*, NOMOS, Kraków 2002.
- Starowicz-Lew Z., *Encyklopedia erotyki*, Muza S.A., Warszawa 2004.
- Starowicz-Lew Z., *Seks w sieci i nie tylko...*, Wydawnictwo Medyczne, Kraków 2002.
- Starowicz-Lew Z., Fijałkowska-Grabowiecka A., *Seks kontrowersyjny*, Dom Wydawniczy Bellona, Warszawa 2004.
- Starowicz-Lew Z., Szczerba K., *Nowoczesne wychowanie seksualne*, BGW, Warszawa 1995.
- Szer S., *Prawo rodzinne w zarysie*, PWN, Warszawa 1969.
- Szczerba K., *W kręgu Erosa i Psyche*, MIRYAN-PRESS, Wrocław 1991.
- Sztompka P., *Socjologia*, Znak, Kraków 2002.
- Trawińska M., *Promocja odpowiedzialnego planowania rodziny i zdrowego stylu życia młodzieży i jej rodziców*, Agencja Reklamowo-Wydawnicza Foto-Kurier, Warszawa 1997.
- Trawińska M., *Rodzina polska w dobie transformacji i potrzeby promocji zdrowia*, [w:] *Zagadnienia prorodzinnej edukacji seksuologicznej i profilaktyki HIV/AIDS*, J. Rzepka (red.), Agat, Katowice 1996.
- Tyszka Z., *Rodzina we współczesnym świecie*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2002.
- Tyszka Z., *Rodzina w świecie współczesnym – jej znaczenie dla jednostki i społeczeństwa*, [w:] *Pedagogika społeczna*, T. Pilch, I. Lepalczyk (red.), Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2003.
- Tyszka Z., *Socjologia rodziny*, PWN, Warszawa 1974.
- Wąż K., *Profilaktyka wczesnego rodzicielstwa*, [w:] *O człowieku i jego rozwoju nie tylko seksualnym. Prace dedykowane Profesorowi Andrzejowi Jaczewskiemu*, Z. Izdebski (red.), Oficyna Wydawnicza UZ, Zielona Góra 2009.
- Wenta K., *Studenci o swoim przygotowaniu do życia w rodzinie*, [w:] *Rodzina polska u progu XXI wieku*, H. Cudak (red.), Mazowiecka Wyższa Szkoła Humanistyczno-Pedagogiczna, Łowicz 1997.

- Węgierski Z., *Opieka nad dzieckiem osieroconym*, Wydawnictwo Edukacyjne „Akapit”, Toruń 2006.
- Więclawska A., *Nieletnie dziewczęta samotnie wychowujące dzieci a ich przygotowanie do radzenia sobie z ograniczeniami losu. Diagnoza stanu kompetencji*, Wydawnictwo UMK, Toruń 2005.
- Wisłocka M., *Sztuka kochania*, Wydawnictwo Jacek Santorski i Co, Warszawa 2002.
- Wiśniowska E., *Znaczenie wieku przy zawarciu małżeństwa wg Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego*, Acta Universitatis Vratlaviensis, Wrocław 1986.
- Wojciechowska J., *Ocena afektywnej składowej postaw nauczycieli wobec wybranych aspektów seksualności*, [w:] *O człowieku i jego rozwoju nie tylko seksualnym. Prace dedykowane Profesorowi Andrzejowi Jaczewskiemu*, Z. Izdebski (red.), Oficyna Wydawnicza UZ, Zielona Góra 2009.
- Woynarowska B., *Z dziejów edukacji zdrowotnej w Polsce*, [w:] *Edukacja zdrowotna*, B. Woynarowska (red.), PWN, Warszawa 2007.
- Woynarowska B., Mazur J., *Zachowania zdrowotne i zdrowie młodzieży szkolnej w Polsce i innych krajach, tendencje zmian w latach 1990-1998*, Wydział Pedagogiczny UW, Warszawa 2000.
- Woynarowska B., Szymańska M. M., Mazur J., *Wiedza i przekonania o HIV/AIDS. Zachowania seksualne. Raport z badań wykonanych w 1998 r.*, Wydział Pedagogiczny UW, Warszawa 1999.
- Wróblewska W., *Nastoletni Polacy wobec seksualności*, Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej, Warszawa 1998.
- Ziemska M., *Rodzina a osobowość*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1977.
- Ziemska M. (red.), *Rodzina i dziecko*, PWN, Warszawa 1979.
- Ziemska M. (red.), *Rodzina współczesna*, Wydawnictwa UW, Warszawa 2001.
- Zubrzycka E., *Narzeczeństwo, małżeństwo, rodzina, rozwód*, GWP, Gdańsk 1993.
- Żeleński-Boy T., *Piekło kobiet. Dziewice konsystorskie*, SAWW, Poznań 1992.

Czasopiśmiennictwo:

- Adamski F., *Bravo*, „Wychowawca” 1998, nr 5.
- Adamski F., *Integralna wizja seksualności*, „Wychowawca” 2007, nr 7-8.
- Adamski F., Pióro M., *Czasopisma młodzieżowe wobec chrześcijańskiej wizji ludzkiej płciowości*, „Pedagogia Christiana” 1998, nr 2.
- Albert B., *America's adults and teens sound off about teen pregnancy*, „With One Voice”, 02.01.2007.
- Augustyn J., *Religijny wymiar wychowania seksualnego*, „Wychowawca” 2007, nr 7-8.
- Bajos N., Bozon M., *La contraception d' une adolescente*, „Santé medicine” 2003.

- Bajos N., Durand S., *Comportements sexuels et reproductifs des adolescents comparaison entre Pays Développés Remerciements. Etude pour la France*, „The Guttmacher Report on Public Policy”, Occasional Report No. 9, November 2001.
- Bart, *Jak Niemcy chcą wspomóc nastoletnich rodziców*, „Gazeta Wyborcza” 2008, nr 16.
- Batinkoff R., *Now, the bad news on teenage marriage*, „New York Times”, 03.09.2008.
- Berthoud R., Robson K., *The outcomes of teenage motherhood in Europe*, „Innocenti working Paper” 2001, No. 86.
- Bikont A., *Spis cięż zamiast pomocy matkom*, „Gazeta Wyborcza” 2007, nr 15.
- Billy J. O., Landale N. S., McLaughlin S. D., *The effect of marital status at first birth on marital dissolution among adolescent mothers*, „Demography” 1986, No. 23.
- „Biuletyn Federacji na Rzecz Kobiet i Planowania Rodziny” 2003.
- Blanchard S., *En 2007, 32 ados français sont devenus pères à 15 ans*, „Le Monde”, 20.02.2009.
- Boonstra H., *Promoting contraceptive use and choice: France’s approach to teen pregnancy and abortion*, „The Guttmacher Report on Public Policy” 2000, Vol. 3, No. 3.
- Boonstra H., *Teen pregnancy: trends and lessons learned*, „The Guttmacher Report on Public Policy” 2002, Vol. 5, No. 1.
- Brzączyk M., *Nastolatki seksolatki*, „Przegląd” 2003, nr 52.
- Bury J. K., *Teenage pregnancy*, „British Journal of Obstetrics and Gynaecology” 1985, No. 11.
- Bwire Ekonjo G., Pałczyński B., Gryboś M., *Ciąża i poród u młodocianych jako problem społeczny i zdrowotny*, „Ginekologia Praktyczna” 2003, nr 6.
- Chaperon S., *La radicalisation des mouvements féminins français de 1960 à 1970*, „Vingtième Siècle” 1995, No. 48.
- Chardon O., Daguet F., *Enfants des couples, enfants des familles monoparentales*, „Insee” 2007.
- Chmielewska K., Żukowski T., *Przyzwoicie i po bożemu*, „Przegląd” 2006, nr 29.
- Chojnowska M., *Trudności w osiągnięciu tożsamości płciowej*, „Edukacja i Dialog” 2002, nr 2.
- Coombs L.C., Zumeta Z., *Correlates of marital dissolution in a prospective fertility study: a research note*, „Social Problems” 1970, No. 18.
- Coste B., *Des adultes osent parler de sexualité avec les ados*, „La famille chretienne” 2009, No. 2.
- Cohen S. A., *Delayed marriage and abstinence – until – marriage: on a collision course?*, „The Guttmacher Report on Public Policy” 2004, Vol. 7, No. 2.
- Currie C., Roberts C., Morgan A., Smith R., Settertobulte W., Sandel O., Bamekow Rasmussen V., *Young people’s health in context. Health behaviour in School-*

- aged children study: international report from the 2001/2002 survey WHO Regional Office for Europe, WHO Policy Series: „Health Policy for Children and Adolescents” 2004, No. 1.*
- Czarnocka E., *Najmłodsze małżeństwa*, „Problemy rodziny” 1976, nr 2.
- Czy elementy wychowania seksualnego powinny wprowadzić się już w przedszkolach*, „Przegląd” 2004, nr 35.
- Daguet F., *Mariage, divorce et union libre*, „Insee Premiere” 1996, No. 482.
- Darroch J. E., *Age differences between sexual partners in the United States*, „Family Planning Perspectives” 1999, No. 4.
- Darroch J. E., Frost J. J., Singh S., *Teenage sexual and reproductive behavior in developed countries: can more progress be made?*, „Occasional Report. New York” 2001, No. 3, AGI.
- Dąbrowska Z., *Czym charakteryzują się współczesne małżeństwa w Polsce?*, „Małżeństwo i Rodzina” 2006, nr 4.
- Dąbrowska Z., *Rodziny nietypowe w Polsce*, „Małżeństwo i Rodzina” 2005, nr 3.
- Deklaracja parlamentarzystów europejskich*, „Problemy rodziny” 2000, nr 4.
- Droszdzol A., Pielą B., Zdun D., Nowosielski K., Klimanek M., Skrzypulec V., *Seksualność młodych dorosłych województwa śląskiego*, „Ginekologia Praktyczna” 2005, nr 2.
- Dryszel A., *Miłość w czasach ryzyka*, „Przegląd” 2007, nr 11.
- Edgardh K., *Sexual behaviour and early coitarche in a national sample of 17 year old Swedish girls*, „Sexually Transmitted Infection” 2000, No. 76.
- Filipp E., Pawłowska A., Wilczyńska A., Kowalska B., Niemiec K. T., Raczyński P., Kęsicka J., *Metody planowania rodziny u nastolatek*, „Ginekologia Praktyczna” 2005, nr 4.
- Foggo D., Gourlay C., *The baby shambles of Alfie Patten and Chantelle Steadman*, „The Times” 2009, 15 february.
- Foremniak I., *Satysfakcja seksualna w małżeństwie. Problematyka badań własnych*, „Małżeństwo i Rodzina” 2004, nr 2.
- Futyma H., *Potrzeba seksualna u młodzieży w późnym okresie adolescencji (na tle innych potrzeb)*, „Małżeństwo i Rodzina” 2002, nr 4.
- Gietka E., *Rozwód po ludzku i... po polsku*, „Przegląd” 2006, nr 11.
- Gohel M., Diamond J. J., Chambers C. V., *Attitudes toward sexual responsibility and parenting: an exploratory study of young urban males*, „Family Planning Perspectives” 1997, No. 29.
- Grodzki A., *Dylematy szkolnej edukacji seksualnej (Doniesienie badawcze)*, „Małżeństwo i Rodzina” 2002, nr 4.
- Grunseit A. C., *Precautionary tales: condom and contraceptive use among young Australian apprentices*, „Culture, health and sexuality” 2004, Vol. 6, No. 6.

- Grzechocińska B., Marianowski L., *Ciąża, poród, połóg u nieletnich*, „Ginekologia Praktyczna” 2001, nr 7.
- Grzegorzewska J., *Dzieci w odbiciu kieliszka*, „Gazeta Pomorska”, 22.08.2008.
- Grzelak S., *Skutki wychowania w dziedzinie seksualności na świecie*, „Wychowawca” 2002, nr 3.
- Guengant J. P., Levy M., Chataigne C., *Être mère à 16 ans*, „Antiane-Eco” 1992, No. 18.
- Hamilton B. E., Joyce A. M., Ventura M. A., *Births: Preliminary data for 2005*, National Center for Health Statistics, „National Vital Statistics Reports” 2006, No. 11.
- Holler M., *Is teen marriage really so bad?*, „New York Times”, 05.09.2008.
- Huk-Wieliczuk E., *Zachowania seksualne uczniów uczęszczających do szkół wiejskich na terenie Południowego Podlasia*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin – Polonia” 2003, Vol. LVIII.
- Iacob M., Maniglier P., *Une éducation sexuelle civique et politique*, „Monde de l'Éducation” 2005, nr 336.
- Izdebski Z., *Wychowanie prorodzinne w reformowanej szkole*, „Problemy rodziny” 2000, nr 6.
- Jones R., *Teens, parents and birth control: should government interfere?*, „AGI”, 03.05.2005.
- Janukowicz M., *Czy współczesne ojcostwo, to ojcostwo nieobecne?*, „Małżeństwo i Rodzina” 2002, nr 1.
- Karolkiewicz M., *Uczniowie wciąż lubią seks*, „Przegląd” 2007, nr 19.
- Karwat J., *Edukacja seksualna*, „Samo Zdrowie”, 06.09.2005.
- Kaufmann J.-C., *Hôtel „chez maman”: pourquoi de jeunes adultes préfèrent rester chez leurs parents*, „Le Figaro”, 08.07.1999.
- Kempińska U., *Ciąża nastolatek jedną z przyczyn zawierania małżeństw przez młodocianych*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 2010, nr 6.
- Kempińska U., *Dojrzałość do pełnienia ról małżeńskich i rodzicielskich u osób, które zawarły związek małżeński za zgodą sądu opiekuńczego*, „Zeszyty Naukowe WSHE” 2000, t. VIII.
- Kempińska U., *Małżeństwo – i co dalej?...*, „Zeszyty Naukowe WSHE” 2005, t. XVIII.
- Kempińska U., *Małżeństwa młodocianych – perspektywa pedagogiczna*, „Zeszyty Naukowe WSHE” 2003, t. XII.
- Kempińska U., *Małżeństwa osób młodocianych*, „Problemy rodziny” 1999, nr 4.
- Kempińska U., *(Niektóre czynniki warunkujące zawarcie związku małżeńskiego przez osoby nie posiadające przewidzianego prawem wieku – komunikat z badań)*, Соціально-педагогічні чинники явища ранніх браків і розлучень в Польщі, „Вісник Національної Академії Оборони України” 2008, Київ 1.

- Kempińska U., *Rozwody małżeństw młodocianych*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 2010, nr 10.
- Kempińska U., (*Zaburzenia harmonijnego pożycia małżeńskiego wśród par, które zawarły związek małżeński za zgodą sądu opiekuńczego – komunikat z badań*), Психолого-педагогічні чинники нестабільності шлюбу в неповнолітньої молоді в Польщі, „Економічний Вісник університету”, Переяслав-Хмельницький 2009, nr 9.
- Kingsbury K., *Pregnancy boom at Gloucester Higs*, „The Time”, 18.06.2008.
- Klimkowska K., *Postawy młodzieży akademickiej w Polsce wobec trwałości małżeństwa i wobec rozvodu*, „Problemy rodziny” 2001, nr 4-6.
- Knibiehler Y., *L'éducation sexuelle des filles au XX siècle*, „Le temps des jeunes filles” 1996, nr 4.
- Komorowska-Pudło M., *Wychowanie do życia w rodzinie a postawy młodzieży wobec płciowości, małżeństwa i rodzicielstwa*, „Wychowawca” 2007, nr 7-8.
- Konarska I., *Fikcja edukacji seksualnej*, „Przegląd” 2004a, nr 10.
- Konarska I., *Szkoła boi się seksu*, „Przegląd” 2004b, nr 27.
- Kozakiewicz M., *U podstaw wychowania seksualnego*, „Seksuologia” 1993, nr 5.
- Krupa O., *Taka niby normalna rodzina*, „Tygodnik Kujawski”, 24-30.08.2007.
- Kryczka P., *Rozwód w opinii społecznej*, „Studia Socjologiczne” 1999, nr 1.
- Kuciarska-Ciesielska M., *Przyczyny rozwodów*, „Wiadomości Statystyczne” 1993, nr 1.
- Kultys J. A., Zosik J., *Stan wiedzy młodzieży na temat antykoncepcji w dobie HIV/AIDS*, „Seksuologia” 1997, nr 5-6.
- Kuras B., *Macie na to jeszcze czas*, „Edukacja i Dialog” 2002, nr 2.
- Kuras B., *Realizacja edukacji seksualnej*, „Wychowanie Fizyczne i Zdrowotne” 2001, nr 48.
- Lach J., Szczupał B., *Rola ojca w rodzinie*, „Edukacja i Dialog” 1998, nr 10.
- Lardoux J.-M., *Naissances nombreuses, mariage en baisse*, „Économie de la Reunion” 2004, 3e trimestre.
- Laskowska A., Kowalska D., *Kiedy dzieci rodzą dzieci*, „Newsweek” 2005, nr 9.
- L'éducation à la sexualité. Guide d'intervention a la sexualité les colleges et les lycées*, „Ministère Éducation Nationale” 2009.
- L'éducation à la sexualité. Orientations nationales*, „Direction générale de l'Enseignement scolaire”, 19 décembre 2006.
- Lehrer J. A., Shirer L. A., Gortmaker S., Buka S., *Depressive symptoms as a longitudinal predictor of sexual risk behaviors among us middle and high school students*, „Pediatrics” 2006, Vol. 118, No. 1.
- Leslie K. M., *La grossesse à l'adolescence*, „Pediatrics Child Health” 2006, No. 4.
- Levesque S., *Le mariage... Qu'en pensent les jeunes?*, „École de service social” 1999.

- Luong M., *Que sont devenues les mères adolescents?*, „L'emploi et le revenu en perspective” 2008, Vol. 9, No. 5.
- Lydié N., Léon Ch., *Sexualité, IST et dépistage du VIH*, „Baromètre santé” 2005.
- Łukaszyk I. S., *Pytania o młodzieńcze związki partnerskie*, „Edukacja i Dialog” 1998, nr 4.
- Łuniewska L., *14-letnia Agata wciąż chce usunąć ciążę*, „Newsweek” 2008, nr 23.
- Małec A., *O sytuacji młodocianych matek*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 2004, nr 2.
- Martin J. A., Sutton P. D., Ventura S. J., Menacker F., Kirmeyer S., *Birth: Final data for 2004*, „National Vital Statistics Reports” 2006, No. 1.
- Michalczyk M., *Małżeństwo i rodzina w opinii młodzieży robotniczej*, „Problemy rodziny” 1977, nr 5.
- Mikołajczyk-Lerman G., *Małoletnie rodzicielstwo jako problem psychospołeczny*, „Polityka Społeczna” 2007, nr 8.
- Morytko M., *Kryteria doboru współmałżonków*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 1986, nr 6.
- Musiał A., *Jak się kochamy*, „Przegląd” 2007, nr 11.
- Nastoletnie matki – problem na skalę światową*, „Przebudźcie się”, 08.10.2004.
- Niemiec T., *Macierzyństwo u młodocianych*, „Nowa Medycyna” 2004, nr 1.
- Nowosielska P., *Pobożna lekcja seksu*, „Przegląd” 2005, nr 16.
- Nowosielska P., *Kraina dziewic*, „Przegląd” 2006, nr 25.
- O'Hara M., *Underage pregnancy up for first time in seven years*, „The Guardian”, 27.02.2009.
- Olausson P. O., Haglund B., Weitoft G. R., Cnattingius S., *Teenage childbearing and long-term socioeconomic consequences: a case study in Sweden*, „Family Planning Perspectives” 2001, No. 2.
- Ostrowska K., *Nauczyciele o „wychowaniu do życia w rodzinie”*, „Wychowawca” 2002, nr 3.
- Oświadczenie sieci współpracy europejskiej IPPF na temat praw seksualnych i reprodukcyjnych ludzi młodych*, „Problemy rodziny” 2000, nr 5.
- Pacewicz P., *Pedagogiczna akcja ciąży*, „Gazeta Wyborcza” 2006, nr 301.
- Pająk J., *Małżeństwo i rodzina w systemie wartości studentów Uniwersytetu Opolskiego*, „Małżeństwo i Rodzina” 2006, nr 4.
- Pawelski A., *Przedwczesna inicjacja seksualna jako czynnik zagrożenia AIDS*, „Seksuologia” 1997, nr 5-6.
- Pawlicki J., *Kontrakt za dziecko*, „Gazeta Wyborcza” 2009, nr 7.
- Pezda A., *Gwałt na prywatności*, „Gazeta Wyborcza”, 28.12.2006a.
- Pezda A., *Seks w szkole obowiązkowy?*, „Gazeta Wyborcza”, 12.07.2008.

- Pezda A., *Spis szkolnych ciąż*, „Gazeta Wyborcza”, 28.12.2006b.
- Piaseczny J., *Jak klamią dziewice*, „Przegląd” 2006, nr 27.
- Peiron D., *L'enseignement catholique se dote d'un texte d'orientation sur l'éducation affective et sexuelle*, „La Croix”, vendredi 16 avril 2010.
- Policzono, ile mamy szkolnych mam*, „Gazeta Pomorska”, 17.01.2007.
- Primack B. A., Douglas E. L., Fine M. J., Dalton M. A., *Exposure to sexual lyrics and sexual experience among urban adolescents*, „American Journal of Preventive Medicine” 2009, Vol. 36.
- Przybylski P., *Puszczanie dymka między lekcjami*, „Nowości”, 11.09.2008.
- Quand les enfants font des enfants: les filles – mères*, „Hippocrate”, 04.07.2006.
- Rajkiewicz A., *Polskie małżeństwa i rodziny oraz gospodarstwa domowe w świetle statystyki*, „Małżeństwo i Rodzina” 2004, nr 2.
- Robinson R. B., Frank D. I., *The relations between self-esteem, sexual activity and pregnancy*, „Adolescence” 1994, No. 29.
- Rochon M., *La grossesse à l'adolescence: des chiffres*, „Ça Sexprime” 2005, Vol. 1, No. 2.
- Rodacka-Wróbel D., *Nieletnia matka – diagnoza zjawiska*, „Wychowanie Fizyczne i Zdrowotne” 1996, nr 4.
- Rodzewicz A., Stylińska T., *Młode małżeństwa w świetle badań i statystyk*, „Problemy rodziny” 1977, nr 5.
- Rosenbaum J. E., *Patient teenagers? A comparison of the sexual behavior of virginity pledgers and matched nonpledgers*, „Pediatrics” 2009, Vol. 123, No. 1.
- Rosiak Z., *Funkcjonowanie małżeństw zawieranych przez małoletnie dziewczęta na podstawie zezwolenia sądu*, „Problemy rodziny” 1979, nr 3.
- Rosiak Z., *Gdy dziecko zostaje matką*, „Kobieta i Życie” 1978a, nr 31.
- Rosiak Z., *Psychologiczne aspekty przedwczesnego zawierania małżeństw*, „Zagadnienia Wychowawcze a Zdrowie Psychiczne” 1978b, nr 2.
- Rydzewski P., *Demograficzne korelaty rozwodów*, „Studia Demograficzne” 1992, nr 1.
- Rydzewski P., *Przyczyny rozwodów*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1991, nr 4.
- Sajdak S., Łukaszyk I., Ziętkowiak W., *Ocena inicjacji seksualnej młodzieży w dobie obecnej*, „Medycyna wieku rozwojowego” 2000, nr 2.
- Santelli J. S., Morrow B., Anderson J. E., Duberstein-Lindberg L., *Contraceptive use and pregnancy risk among U.S. high school students, 1991-2003*, „Perspectives on Sexual and Reproductive Health” 2006, Vol. 38, No. 2.
- Santé Insee Picardie dossiers*, „Femmes en Picardie aujourd'hui” 2003, No. 33.
- Santé sexuelle et de la procréation des jeunes – évolutions et enjeux*, „Rapport d'un groupe d'étude” 1999, No. 886.
- Sex and STI/HIV education: „State Policies In Brie”*, 01.04.2008, AGI.

- Sieja K., Leoński J., Bulsa M., *Program wychowania seksualnego w Polsce na tle innych krajów europejskich*, „Ginekologia Praktyczna” 2000, nr 8.
- Sierżpowska-Ketner A., *Sytuacja seksuologii w Polsce*, „Seksuologia” 1992, nr 1.
- Siudem A., *Poczucie szczęścia małżeńskiego a samoocena u kobiet*, „Małżeństwo i Rodzina” 2005, nr 1-2.
- Skowrońska A., *Przedwczesna ciąża. Doniesienie z badań*, „Rocznik Pedagogiczny” 2004, nr 27.
- Slany K., *Charakterystyka demograficzno-społeczna związków kohabitacyjnych w świetle danych z mikrospisu*, „Problemy rodziny” 2001, nr 1.
- Slany K., *Przemiany demograficzne w Polsce końca XX wieku*, „Problemy rodziny” 2000, nr 4.
- Slany K., Ślusarczyk M., *O wspólnym mieszkaniu przed ślubem*, „Teofil” 2007, nr 2.
- Small M. F., *The shocking truth about married girls*, „Live Science’s Human Nature Columnist”, 11.04.2008.
- Starowicz-Lew M., Starowicz-Lew Z., *Raport na temat seksualności Polaków 2002*, „Przegląd Menopauzalny” 2002, nr 4.
- Strzałkowska A., *Małżeństwo i rodzina. Postawy młodzieży. Raport z badań*, „Wychowawca” 2002, nr 3.
- Szytler A., *Mamo będę mamą*, „Twój Styl” 2007, nr 11.
- Szukalski P., *Urodzenia pozamałżeńskie w powojennej Polsce*, „Problemy rodziny” 2000, nr 2-3.
- Szymańska M. M., Wojnarowska B., Mazur J., *Zachowania seksualne młodzieży w Polsce i ich zmiany w latach 1990-1998*, „Problemy rodziny” 2000, nr 6.
- Śliwa L., *Rewolucja czystych serc*, „Gość Niedzielny” 2004, nr 52.
- Świerczyńska K., *Dlaczego nastolatki uprawiają seks*, „Dziennik”, 15.07.2008.
- Świąchłowicz M., *Gorączka letniej nocy*, „Gazeta Pomorska” 2008a, nr 135.
- Świąchłowicz M., *Uczniowie... palą, piją, współżycją*, „Gazeta Pomorska” 2008b, nr 78.
- Umińska B., *Dzieci do seksu!*, „Przegląd” 2004, nr 7.
- Urban K., *Trzy rodzaje edukacji seksualnej*, „Wychowawca” 2007, nr 7-8.
- Viitanen T. K., Chevalier A., *The long-run labour market consequences of teenage motherhood*, „London School of Economics and Political Science” 2000, No. 3.
- Wielka Brytania i Holandia; dwa podejścia do seksu*, „Gazeta Wyborcza”, 27.07.2001.
- Wierzbicka-Michalska K., *Małżeństwa wśród chłopów w drugiej połowie XVIII wieku*, „Kultura i Społeczeństwo” 1959, t. 3, nr 1.
- Wilkes D., *I let my girl have sex at 11, admits mother*, „Daily Mail”, 25.05.2005.
- Wojtasiński Z., *Kult bezdzietności*, „Wprost” 2003, nr 15.
- Wojnarowska B., Izdebski Z., Kołodo H., Mazur J., *Inicjacja seksualna i stosowanie prezerwatyw oraz innych metod zapobiegania ciąży przez młodzież 15-letnią w Polsce i innych krajach*, „Ginekologia Polska” 2004, nr 8.

- Wojnarowska B., Małkowska A., Tabak I., *Zachowania seksualne młodzieży w wieku 16 i 18 lat w Polsce w 2005 r.*, „Ginekologia Polska” 2006, nr 9.
- Wróblewska W., *Nastoletni Polacy wobec seksualności – aspekty demograficzne, społeczne i kulturowe*, „Wychowawca” 2007b, nr 7-8.
- Wróblewska W., *Psychospołeczne i demograficzne następstwa wczesnej inicjacji seksualnej nastolatków*, „Nowa Medycyna” 2007c, nr 4.
- Wszedorowski T. K., *Postawy studentów uczelni wyższych Gdańska wobec małżeństwa*, „Studia Gdańskie” 2007, t. IV.
- Wychowanie seksualne po polsku*, „Biuletyn Federacji na Rzecz Kobiet i Planowania Rodziny”, Warszawa, grudzień 2003.
- Zielińska M., *Wychowanie seksualne wobec zmian zachowań seksualnych młodzieży polskiej – analiza wyników badań własnych*, „Ginekologia Praktyczna” 2007, nr 2.

Akty prawne i inne dokumenty:

- Kodeks Rodzinny i Opiekuńczy*, Dz. U. z 1964 r. Nr 9, poz. 59 z 25 lutego 1964 r.
- Kodeks rodzinny i opiekuńczy, Kodeks postępowania cywilnego, Prawo o aktach stanu cywilnego, ustawy o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej oraz niektórych innych ustaw*, Dz. U. z 1998 r. Nr 117, poz. 757 ustawa z dnia 24 lipca 1998 r., o zmianie ustaw.
- Ustawa z dnia 28 listopada 2003 r. o świadczeniach rodzinnych*, Dz. U. z 2003 r. Nr 228, poz. 2255.
- Ustawa z dnia 15 lutego 1999 r. w sprawie podstawy programowej kształcenia ogólnego*, Dz. U. z 1999 r. Nr 14, poz. 129.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej w sprawie wprowadzenia do nauczania szkolnego przedmiotu „Wiedza o życiu seksualnym człowieka” oraz zakresu treści programowych*, Dz. U. z 1998 r. Nr 58, poz. 369 z 21 kwietnia 1998 r.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu zmieniające rozporządzenie w sprawie sposobu nauczania szkolnego oraz zakresu treści dotyczących wiedzy o życiu seksualnym człowieka, o zasadach świadomego i odpowiedzialnego rodzicielstwa, o wartości rodziny, życia w fazie prenatalnej oraz metodach i środkach świadomej prokreacji zawartych w podstawie programowej kształcenia ogólnego*, Dz. U. z 2002 r. Nr 121, poz. 1037 z 19 lipca 2002 r.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej w sprawie sposobu nauczania szkolnego oraz zakresu treści dotyczących wiedzy o życiu seksualnym człowieka, o zasadach świadomego i odpowiedzialnego rodzicielstwa, o wartości rodziny, życia w fazie prenatalnej oraz metodach i środkach świadomej prokreacji zawartych w podstawie programowej kształcenia ogólnego*, Dz. U. z 1999 r. Nr 67, poz. 756 z dnia 12 sierpnia 1999 r.

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej zmieniające rozporządzenie w sprawie sposobu nauczania szkolnego oraz zakresu treści dotyczących wiedzy o życiu seksualnym człowieka, o zasadach świadomego i odpowiedzialnego rodzicielstwa, o wartości rodziny, życia w fazie prenatalnej oraz metodach i środkach świadomej prokreacji zawartych w podstawie programowej kształcenia ogólnego, Dz. U. z 2009 r. Nr 131, poz. 1079 z dnia 10 sierpnia 2009 r.

Internet:

- Âge moyen au premier mariage en Belgique*, www.statbel.fgov.be/figures/d22_fr.asp#4
- Âge moyen au premier mariage en Suisse*, Office Fédéral de la Statistique, Neuchâtel 2006, www.suisseworld.org/fr/population/la_famille/le_mariage/
- Antykoncepcja w Polsce, jej stosowanie oraz bariery dostępu*, 2008, www.federa.org.pl/publikacje.
- Australian Bureau of Statistics*, www.abs.gov.au
- Boguszewski R., *Kontrowersje wokół różnych zjawisk dotyczących życia małżeńskiego i rodzinnego*, Komunikat z badań CBOS, marzec 2008a, www.cbos.pl
- Boguszewski R., *Nie ma jak rodzina*, Komunikat z badań CBOS, marzec 2008b, www.cbos.pl
- Boguszewski R., *Stosunek Polaków do rozwodów*, Komunikat z badań CBOS, marzec 2008c, www.cbos.pl
- Brak ojca sprzyja ciężom wśród nastolatek*, 15.05.2003, www.nauka.pap.net.pl/demo
- Centralny Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli*, www.codn.edu.pl
- Ciąże nastolatek – przyczyny, skutki, statystyki*, „Biuletyn Federacji na Rzecz Kobiet i Planowania Rodziny”, 2010, www.federa.org.pl
- Clauzard P., *Ados et éducation à la sexualité*, 2006, www.homoedu.free.fr
- Clauzard P., *Enfants et éducation à la sexualité*, 2005, www.homoedu.free.fr
- Derczyński W., *Aborcja, edukacja seksualna, zapłodnienie pozaustrojowe*, Komunikat z badań, CBOS luty 2005, www.cbos.pl
- Diecezja włocławska*, www.diecezja.wloclawek.pl
- Éducation à la sexualité*, Region de Bruxelles, 2004, www.portail.irisnet.be/fr/citoyen/home/famille
- État-civil, Natalité et fécondité*, Insee – Institut national de la statistique et des études économiques, 2003, www.insee.fr/fr/default.asp
- Eurostat*, <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>
- Główny Urząd Statystyczny*, <http://stat.gov.pl/gus>
- Grupa edukatorów seksualnych Ponton*, www.ponton.org.pl

- Insee – Institut national de la statistique et des études économiques, www.insee.fr/fr/default.asp
- Institutul National de Statistica Romania, www.INSSE.ro
- Izdebski Z., *Inicjacja seksualna po polsku*, badania TNS OBOP, listopad 2002, www.tnsobop.pl
- Jacot-Descombes C., *Materiały z konferencji prasowej zorganizowanej przez Prezesa Stowarzyszenia ARTANES* (Conference de presse intervention Mme Caroline Jacot-Descombes, Présidente ARTANES) www.artanes.ch/Dossier_presse_05_06_2007.pdf
- Kaiser H. J., *Sex education in America*, The Henry J. Kaiser Family Foundation, 18.01.2008, www.kff.org
- Komisja ds Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów Episkopatu Polski, www.kkbids.episkopat.pl
- Konferencja: *Profilaktyka ryzykownych zachowań seksualnych młodzieży. Aktualny stan badań na świecie i w Polsce*, 24 kwietnia 2006, www.senat.gov.pl
- Krzyżanowska-Sołtysiak M., *Zakazany owoc daje owoce*, 07.10.2008, www.panorama.media.pl/content/view/214640/47
- Le nombre de mariage en Belgique*, www.statbel.fgov.be/figures/d22_fr.asp#3
- Le nombre de mariage en Suisse*, Office, Fédéral de la Statistique, Neuchâtel 2006, www.suisseworld.org/fr/population/la_famille/le_mariage/
- Les jeunes et le mariage*, Strona Internetowa WHO, 2006, www.prioritejeunes
- Lerouge L., Lesain J., Renou E., *Les mères adolescents*, <http://www.grappa.univ-lille3.fr/traitementdenquete/2003/Rapports/merados.html>
- Łękawa M., *Wielka Brytania: wzrost liczby aborcji* www.radiovaticana.org/pol/articolo.asp?c=31120
- Mendza-Drozd M., *Opinia EKES dotycząca ubóstwa kobiet w Europie*, wrzesień 2005, <http://wiadomosci.ngo.pl/wiadomosci/131250.html>
- Miejski Ośrodek Pomocy Rodzinie we Włocławku*, www.mopr.wloclawek.pl
- Mode de cohabitation des 15-29 ans*, Insee – Institut national de la statistique et des études économiques, 2008, www.insee.fr/fr/default.asp
- National Statistical Institute Republic of Bulgaria*, www.nsi.bg/
- Nieletni rodzice*, <http://nieletnirodzice.org.prv.pl>
- Nombre de mariages, de divorces, proportion de premiers mariages et âge moyen au mariage*, 01/2008, www.insee.fr/fr/default.asp
- Nowicka W., *Ciąże nastolatek. List otwarty w sprawie inicjatywy ministra Giertycha* z 24.01.2007, www.wiadomosci.ngo.pl/wiadomosci
- Nowok B., *Młode matki jako problem społeczny i medyczny*, 10.04.2005, www.forumginekologiczne.pl

- Olech A., *Uczą się na pornografii*, 17.09.2008, www.interia.pl
- Oto „beztroski Romeo”: ma 21 lat i siedmioro dzieci!, 03.03.2008, www.wiadomosci.o2.pl
- Piszczatowska M., *Zależność pełnoletnich dzieci od rodziców*, Komunikat z badań CBOS, lipiec 2005, www.cbos.pl
- Planned Parenthood Federation of America, Pregnancy and childbearing among US teens* 2006, www.plannedparenthood.org
- Pleins feux sur le mariage*, 29 janvier 2007, Statistique Canada, www.statcan.gc.ca
- Podstawowe informacje o rozwoju demograficznym Polski do 2007 roku. Materiał przygotowany na konferencję prasową w dniu 30 stycznia 2008 przez Departament Badań demograficznych GUS*, www.stat.gov.pl/gus/45_3906_PLK_HTML.htm
- Porozumienie na rzecz upowszechniania edukacji seksualnej dzieci i młodzieży w polskiej szkole*, www.federa.org.pl/Informacje/Przystapdoporozumienia.pdf
- Powodujemy ciężę u nieletnich*, 05.08.2008, www.interia.pl
- Programmes de formation et éducation*, The Swedish Association for sexuality education, www.rfsu.se/default_fr-Fr.asp
- Quelle place pour l'éducation affective et sexuelle?*, www.fapeo.be/info
- Raport AGI – Alan Guttmacher Institute*, 2002, www.guttmacher.org
- Raport UNFPA „Sytuacja ludności świata 2004”*, www.unic.un.org.pl/swp/2004
- Recepta na szczęśliwe małżeństwo. Postawy względem małżeństwa i rodziny w Europie Centralnej*, TNS OBOP, wrzesień 2002, www.tnsobop.pl
- Rogulska B., *Potrzeby prokreacyjne oraz preferowany i realizowany model rodziny*, Komunikat z badań CBOS, marzec 2006, www.cbos.pl
- Seks od pierwszej klasy*, 27.11.2003, www.racjonalista.pl
- Sexual and reproductive health: women and men*, nr 10, 2002, www.guttmacher.org.pubs
- Statistics Belgium*, www.statbel.fgov.be/
- Statistics Finland*, www.tilastokeskus.fi/index_en.html
- Statistics New Zeland*, www.statsgovt.nz/default.htm
- Statistics Sweden*, www.scb.se
- Suellentrop K., Flanigan Ch., *Pregnancy among sexually experienced teens*, 2002, www.teenpregnancy.org/works/pdf/Science-says-23pdf
- System Informacji Oświatowej*, www.cie.men.gov.pl/index.php/sio.html
- Sytuacja demograficzna w Polsce. Materiał przygotowany na konferencję prasową w dniu 23 października 2007 przez Departament Badań Demograficznych GUS*, www.bud-media.com.pl/warstwy/pobieralnia/26-10-07.pdf
- Szczepańska J., *O wychowaniu seksualnym młodzieży*, Komunikat z badań CBOS, sierpień 2007, www.cbos.pl
- Światowy raport postaw i zachowań seksualnych*, 2005, www.durex.pl/gss.html

Taux de divorce selon la durée du mariage et l'année du divorce, 01/2008 www.insee.fr/fr/default.asp

Teen pregnancy prevention's link to other critical social issues, The National Campaign to prevent teen pregnancy, Not just another single issue, February 2002, www.teenpregnancy.org

The Swedish Association for Sexuality Education, wersja francuska, www.rfsu.se/default_fr-FR

Towarzystwo Rozwoju Rodziny, www.trr.org.pl/trr4.swf

UK National Statistics, www.statistics.gov.uk

UNECE United Nations Economic Commission for Europe <http://w3.unece.org/pxweb/Dialog/Saveshow.asp>

United Nations, New York, <http://unstats.un.org/unsd/demographic/products/dyb/2004.htm>

Utilisation de contraception et IVG, 2003, www.insee.fr/fr/default.asp

Wenzel M., *Młodzież o życiu seksualnym*, Komunikat z badań CBOS, 1999, www.cbos.pl

Wenzel M., *Konkubinat par heteroseksualnych i homoseksualnych*, Komunikat z badań CBOS, 2002, www.cbos.pl

Wróblewska W., *Materiał przygotowany dla Krajowego Centrum ds. AIDS*, 29.09.2007a, www.wsse.woi.lublin.pl/oswiata/artwrob.pdf

Wróblewska W., *Postawy młodzieży w sferze seksualnej w Polsce w okresie przemian a potrzeba edukacji: Konferencja: Profilaktyka ryzykownych zachowań seksualnych młodzieży. Aktualny stan badań na świecie i w Polsce*, 24 kwietnia 2006, www.senat.gov.pl

Wskaźnik płodności, www.statistiques-mondiales.com/taux_de_fecondite.htm